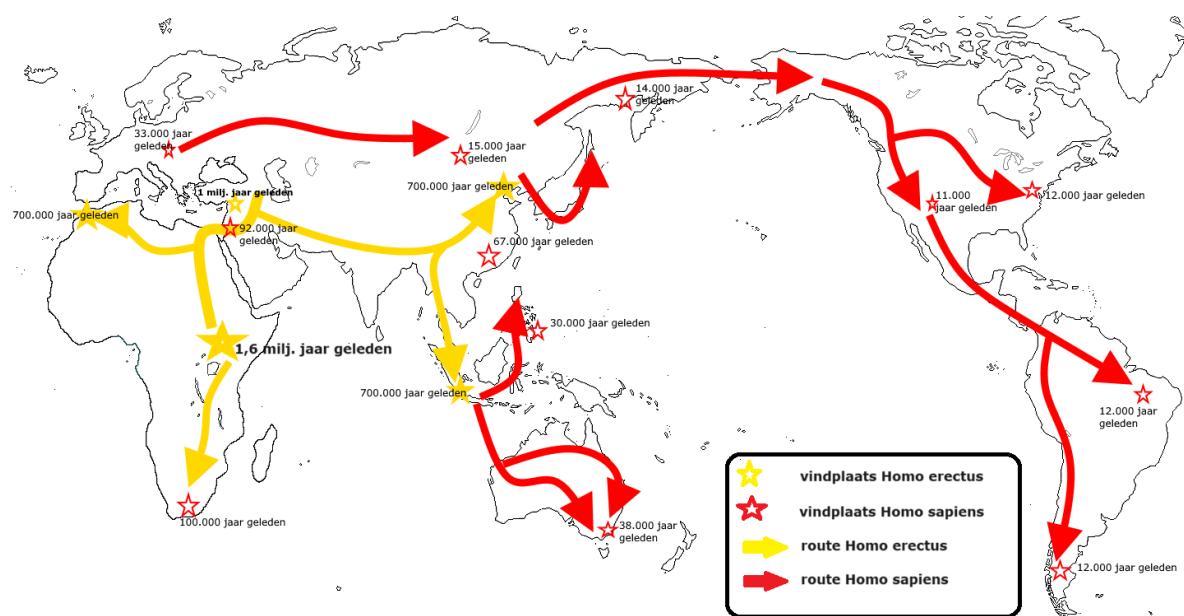
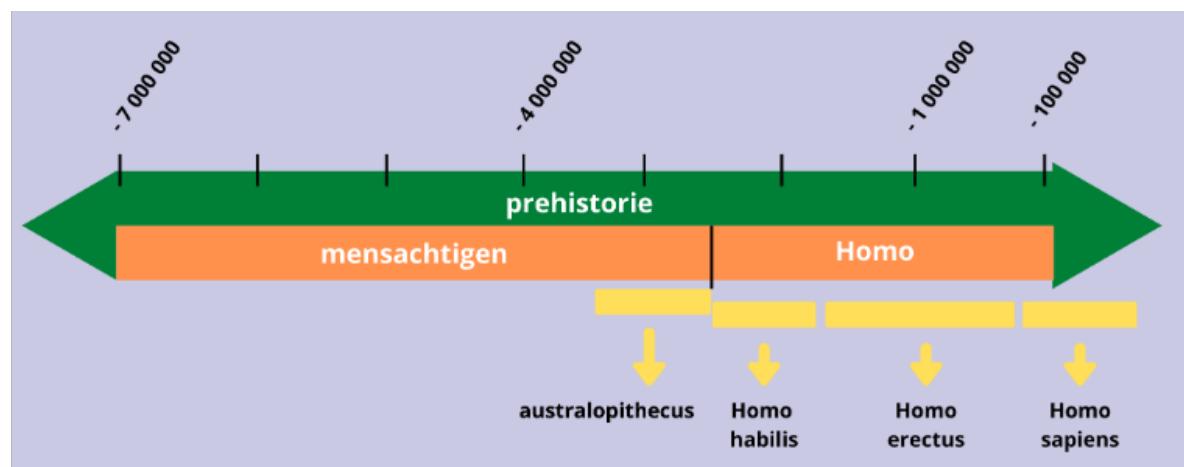

2.2.1 De evolutie van de eerste mens

Doelen: Wat moet je kennen/kunnen?

- 1- Je kunt het ontstaan van de mensachtige **situeren** in tijd en ruimte.
- 2- Je kunt de begrippen evolutie, verandering en continuïteit **beschrijven** en **toepassen**.
- 3- Je kunt de mensachtige voorlopers **benoemen** en **beschrijven**.
- 4- Je kunt de overgang naar rechtop lopen **verklaren**, en **illustreren** dat er nog andere verklaringen zijn.
- 5- Je kunt de begrippen 'klimaatverandering' en 'migratie' **beschrijven, herkennen en gebruiken**.

1 | Situering in tijd en ruimte

2 | Het verhaal van de geschiedenis

Memo: 1- Wat is een moderne mens?

De moderne mens is het resultaat van **evolutie**, een verandering in kleine stappen over een hele lange tijd. Miljoenen jaren geleden waren onze voorouders nog apen, maar heel langzaam veranderden de omstandigheden waarin zij leefden. Wie zich het best aanpaste aan de omstandigheden, had de grootste kans om te overleven en zich voort te planten.

Memo: 2- Wie was de prehistorische Lucy?

Tussen 7 en 13 miljoen jaar geleden splitste de evolutie zich bij de voorouder van de chimpansee. Een van onze rechtstreekse voorlopers, de **australopithecus**, leefde 3 tot 4 miljoen jaar geleden in **Afrika**. Het bekendste voorbeeld van die mensachtige ('hominide') is **Lucy**. Lucy kon rechtop lopen, maar leefde wellicht nog deels in de bomen.

De reden waarom Lucy rechtop liep, is niet helemaal zeker. Er bestaan drie wetenschappelijke theorieën, waarvan de savannetheorie het breedst geaccepteerd wordt. Het **klimaat veranderde** grondig: het werd droger. Daardoor verdwenen de uitgestrekte bossen en kwam er savanne met meer grassen en minder bomen in de plaats. Rechtop lopen bood toen enkele voordelen: de mensachtige had een beter zicht op prooien en op gevaar, had de handen vrij om voedsel te dragen, en kon zich beter beschermen tegen hitte.

Een tweede verklaring is dat onze voorouders in de buurt van rotsen gingen leven. Bij het klauteren moesten ze dan vaak rechtop staan of bewegen.

Volgens een derde verklaring zou het voordelig zijn geweest om tussen de bomen rechtop te staan om handig voedsel te kunnen plukken.

Memo: 3- Op welke manier zijn Lucy en de moderne mens met elkaar verbonden?

Mensen verschenen tussen 2,5 en 1,5 miljoen jaar geleden. Om van een mens te spreken, is er meer nodig dan rechtop lopen. Heel doelbewust **werktuigen** maken is ook een belangrijk kenmerk. Dat brengt ons bij de **Homo habilis** (de handige mens) als eerste mensensoort. Al is ook daar niet iedereen het over eens.

Over de **Homo erectus** (de rechtop staande mens) is er minder twijfel. Dat was een mensensoort die in Afrika en in Azië rondtrok. Die prehistorische mens leek al meer op de moderne mens, met een gelijkaardige manier van lopen, een vergelijkbare lengte én hij had grotere hersenen (ongeveer 650-1000 cm³). De Homo erectus gebruikte vuur en handbijlen en hij ging op jacht.

De Homo erectus ontwikkelde zich misschien verder tot de **neanderthaler** (*Homo neanderthalensis*) en de **Homo sapiens**. Beide mensensoorten hadden grotere hersenen, maakten vuur en werktuigen, gebruikten taal en kenden cultuur (grotsgeschilderingen, begrafenissen, ...). Het kan ook zijn dat beide mensensoorten zich ontwikkelden uit de **Homo heidelbergensis**. Daar is men het niet over eens, voor deze **hypothese** is verder onderzoek nodig.

Memo: 4- Hoe verspreidde de mens zich over de aarde?

De Homo erectus was de eerste mensachtige die teruggevonden is over delen van de wereld. De Homo sapiens verspreidde zich vanuit Afrika over de rest van de wereld. Waarschijnlijk zijn er tijdens die verspreiding ook weer **migraties** terug naar Afrika geweest.

De neanderthaler en de Homo sapiens waren een tijd buren van elkaar en brachten kinderen voort. De neanderthaler kwam alleen voor in Europa en Azië en stierf ongeveer 28 000 jaar geleden uit. De oorzaak is nog onduidelijk.

De Homo sapiens leeft nog altijd voort, want ook jij bent een Homo sapiens.

Begrippen: Om te onthouden ...

evolutie	Een verandering in kleine stappen over een lange tijd.
klimaatverandering	Een wijziging in de langdurige weersomstandigheden.
migratie	Een verhuizing van een groep mensen naar een andere streek.

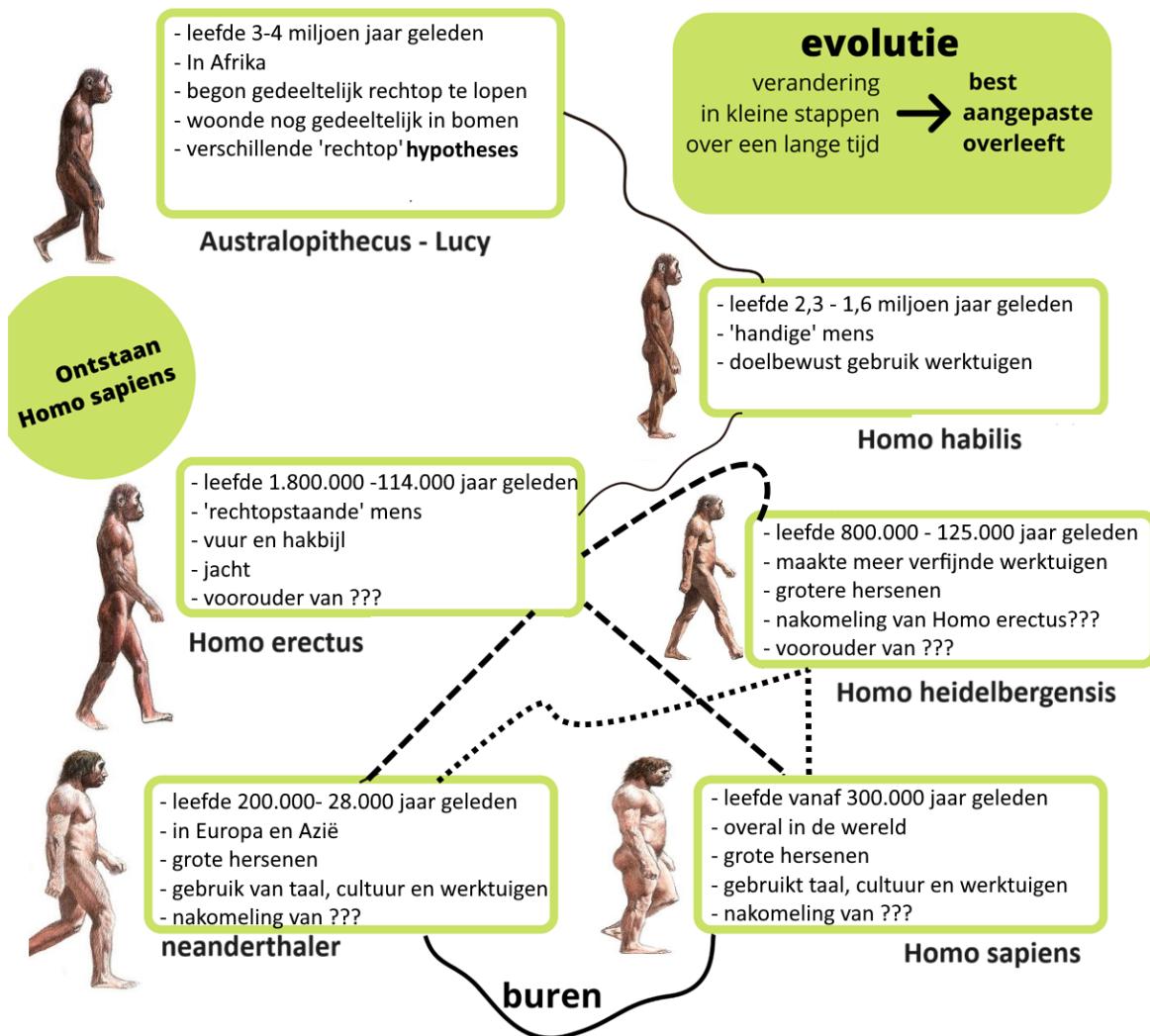
Begrippen: Ter herhaling

hypothese	Een mogelijk antwoord op een onderzoeksvraag dat nog niet volledig bewezen is.
------------------	--

3 | Schema

Dit schema is een voorbeeld.

Het kan erg leerrijk zijn om zelf een eigen schema te maken dat er misschien wel anders uitziet.

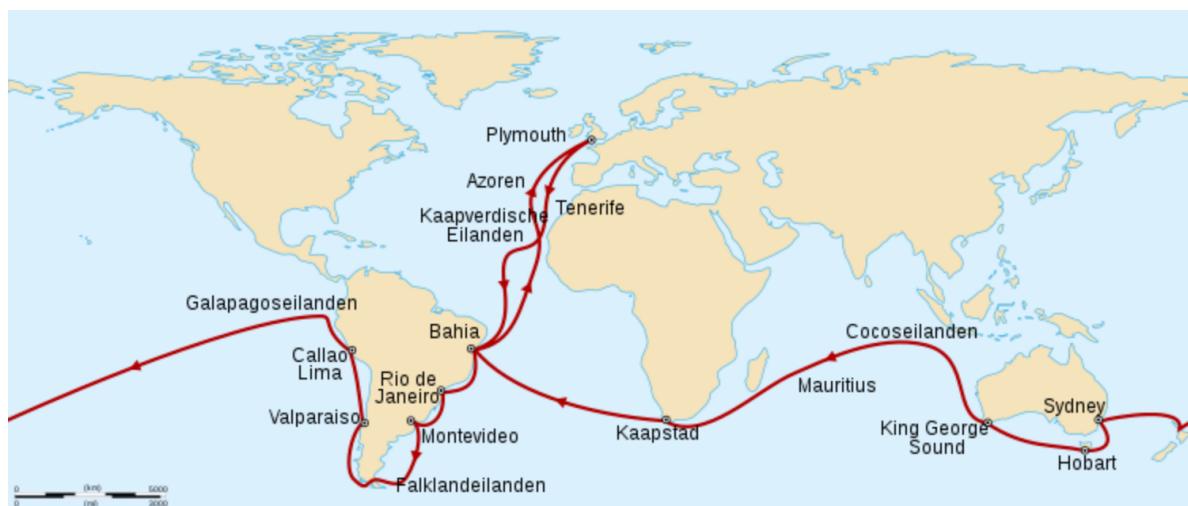

2.2.2 De evolutie staat nooit stil

Doelen: Wat moet je kennen/kunnen?

- 1- Je kunt kort uitleggen wie Darwin is en wat zijn theorie inhoudt.
- 2- Je kunt Darwin situeren in de juiste historische periode en ruimte.
- 3- Je kunt een voorbeeld geven van een voor- en tegenstander van Darwin.

1 | Situering in tijd en ruimte

2 | Het verhaal van de geschiedenis

Memo: 1- Wie was Charles Darwin?

cultureel

De Engelsman Charles Darwin formuleerde in de 19de eeuw de **evolutietheorie**. Hij had zijn theorie voor een deel gebaseerd op ervaringen en vaststellingen tijdens zijn reis met het zeilschip de Beagle. Met dit schip was hij op de Galapagoseilanden geweest, waar hij onder andere de vinken in een ongerepte natuur bestudeerde. Teruggekomen in Plymouth (Engeland) publiceerde hij in 1859 zijn theorie.

Memo: 2- Wat hield zijn theorie in?

cultureel

Alle diersoorten - ook de mens - die nu op aarde rondlopen, zijn het resultaat van een langzame ontwikkeling (**evolutie**). Telkens als een dier jongen voortbrengt, kan er een kleine afwijking in het erfelijk materiaal ontstaan. Dieren met die afwijking kunnen eigenschappen hebben die hun ouders niet hebben, zoals snel lopen of een andere kleur van vacht.

Als zo'n eigenschap een **voordeel** blijkt om te overleven in de omstandigheden waarin de dieren leven (bv. ontsnappen aan vijanden), dan hebben ze **meer kans om zelf jongen te baren**. De eigenschap wordt dan ook **aan meer jongen doorgegeven** en stilaan gaan alle overlevende dieren die eigenschap vertonen. We noemen dit **natuurlijke selectie**.

Als de **levensomstandigheden** van de dieren **veranderen**, begint deze evolutie **opnieuw**.

Memo: 3- Hoe waren de reacties van de mensen uit zijn tijd?

sociaal

cultureel

De evolutietheorie van Charles Darwin was revolutionair.

Het was de eerste keer dat een wetenschapper zo'n uitgebreid onderzoek had gedaan en dit had gepubliceerd. Bijna iedereen in die tijd vormde zich een **mening** over Darwin en zijn theorie. Darwins tegenstanders zeiden dat God alles had geschapen zoals het in de Bijbel geschreven stond, dus er kwam geen natuurlijke selectie aan te pas. Darwins voorstanders wierpen op dat alle **feiten** grondig en wetenschappelijk waren bestudeerd voordat de **theorie** was gepubliceerd.

Memo: 4- Hoe actueel is zijn theorie nu nog?

cultureel

De evolutietheorie verandert ook zelf op basis van nieuwe wetenschappelijke inzichten. **De mens evolueert nog steeds**. Je weet dat dit met een bepaald voordeel te maken moet hebben.

Begrippen: Ter herhaling

evolutie

Een verandering in kleine stappen over een lange tijd.

2.2.3 Onderzoek: de evolutie van de eerste mens

Doelen: Wat moet je kennen/kunnen?

1- Je kunt een historisch onderzoek **opbouwen** en **evalueren**.

1 | Denken als een historicus

Historisch denken: Uit welke stappen bestaat historisch denken?

De stappen die in dit traject aan bod kwamen hebben een zwarte **kleur**.

1- We starten met een historische vraag.

Een historische vraag gaat over het verleden van de mens.

2- We gebruiken een referentiekader.

Het antwoord op een historische vraag verwijst altijd naar een bepaalde plaats en een bepaald tijdstip in het verleden. Om een overzicht te krijgen gebruik je dus een **historisch referentiekader**.

Dit referentiekader omvat afspraken, zoals:

- hoe we **tijd** (de eeuwen, de jaren) tellen (bv. vanaf de geboorte van Christus);
- welke naam we aan **periodes** geven (bv. de middeleeuwen);
- hoe we de **ruimte** bepalen; waar iets gebeurd is (bv. lokaal of regionaal, op land of op zee);
- welke **begrippen** we gebruiken;
- ...

3- We zijn kritisch en gaan op zoek naar betrouwbare bronnen om vragen te beantwoorden.

Om de historische vraag zo goed mogelijk te beantwoorden, gebruik je **bronnen**. Je houdt er rekening mee dat niet elke bron informatie geeft die met de werkelijke feiten overeenstemt en dat niet elke bron de informatie geeft die je nodig hebt. Je bent dus **kritisch**.

4- We beantwoorden de historische vraag op basis van goede argumenten en creëren zo een beeld van het verleden.

Je probeert een historische vraag te beantwoorden. Je geeft argumenten om aan te tonen dat jouw antwoord (het meest) klopt met wat werkelijk gebeurd is. Door je vraag te beantwoorden vorm je een beeld van het verleden.

5- We maken de brug tussen verleden, heden en toekomst.

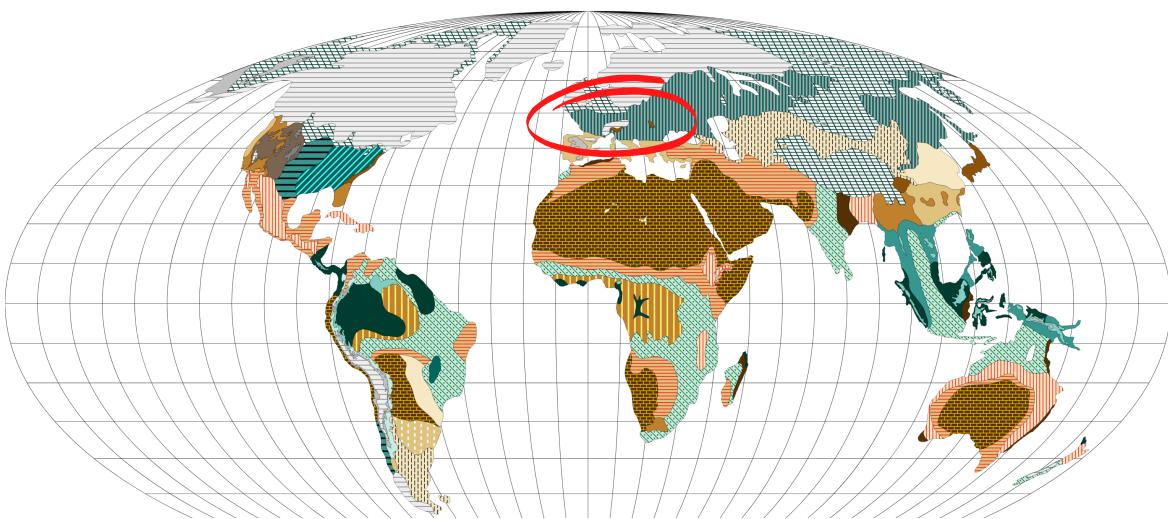
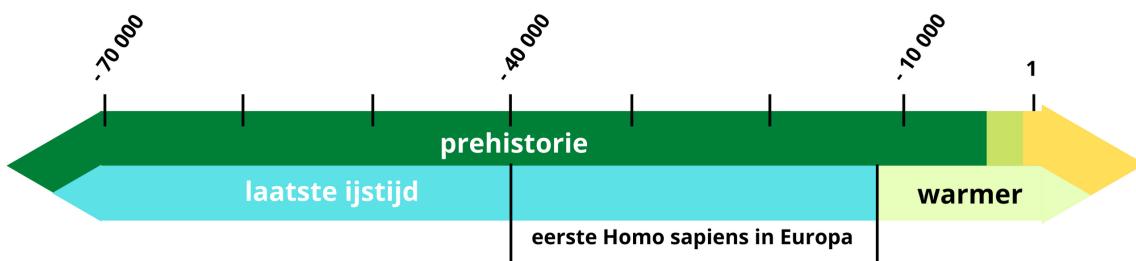
Terwijl je met historisch denken bezig bent, probeer je een **verband** te zien tussen **verleden, heden en toekomst**. Je probeert kennis over vroegere tijden te koppelen aan wat vandaag gebeurt of in de toekomst kan gebeuren.

2.3.1 Leven of overleven in de natuur

Doelen: Wat moet je kennen/kunnen?

- 1- Je kunt de eerste Homo sapiens in Europa **situeren** in tijd, ruimte en domeinen.
- 2- Je kunt het leven van de jagers-verzamelaars **beschrijven** op het economisch domein.
- 3- Je kunt het begrip bestaanseconomie **beschrijven en toepassen** op de levenswijze van de jagers-verzamelaars.

1 | Situering in tijd en ruimte

2 | Het verhaal van de geschiedenis

Memo: 1- In welke omstandigheden leefden de eerste Homo sapiens in Europa?

De omstandigheden waarin de Homo sapiens in Europa rondliep tussen 40.000 v.C. en 15.000 v.C., waren niet te vergelijken met nu. De temperaturen lagen lager, de aarde was grotendeels bedekt met ijs en de plantengroei die hij aantrof, was zeer verschillend dan nu. Het was een grote vlakte die hij in Europa terugvond, bomen waren bijna nergens te zien.

Memo: 2- Hoe geraakten de eerste Homo sapiens in Europa aan voedsel?

economisch

De eerste Homo sapiens verzamelden voedsel. De verzamelaars plukten noten en bessen, raapten zaden op en aten van de resten die prooidieren na hun maaltijd achterlieten (aas). Dat laatste bestond uit beenmerg en af en toe wat stukjes vlees. Later gingen de verzamelaars ook zelf op jacht. Daarom noemen we hen **jagers-verzamelaars**. Als **omnivoor** konden de mensen zich gemakkelijker aanpassen aan veranderende leefomstandigheden.

Memo: 3- Welke werktuigen gebruikten de eerste Homo sapiens in Europa?

economisch

cultureel

De jagers-verzamelaars maakten hun werktuigen van **hout, stenen en beenderen**. Deze werden in het begin al primitief bewerkt door een voorouder (de Homo habilis) tot er uiteindelijk al meer ontwikkelde wapens en/of werktuigen tot stand kwamen zoals een speerdrijver of pijl en boog door de Homo sapiens.

Het maken van vuur was een belangrijk element voor de ontwikkeling van de prehistorische mens. Het bood hen o.a. warmte en bescherming en het werd gebruikt om voedsel te bereiden.

Memo: 4- Waarom waren de Homo sapiens kampioenen in recyclage?

economisch

sociaal

Hun kledij bestond uit **dierenhuiden**. Ze bouwden vooral zelfgemaakte **tenten** en soms woonden ze ook in grotten. Het was een **nomadische** samenleving.

De jagers-verzamelaars aten zelf het voedsel op dat ze gevonden of gedood hadden. Ze maakten zelf de kledij die ze droegen en woonden ook zelf in de tenten die ze bouwden. We noemen dat een **bestaanseconomie**: wie de goederen produceert, gebruikt ze ook zelf.

Ook vandaag leven er nog mensen als jagers-verzamelaars, zoals de Hadza-stam in Tanzania.

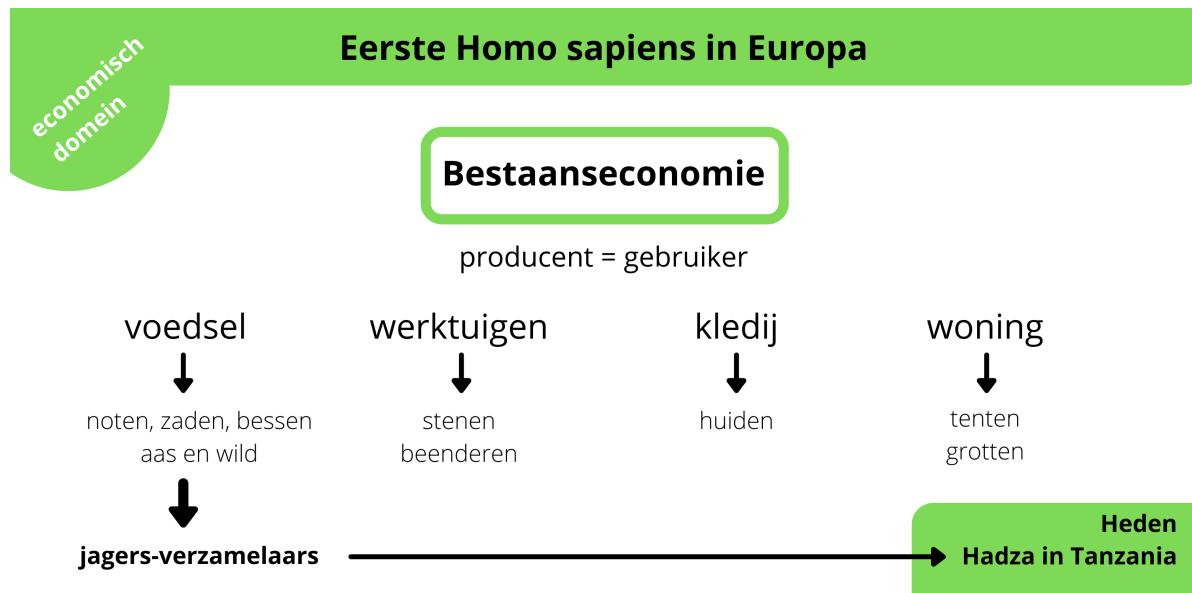
Begrippen: Om te onthouden ...

omnivoor	Alleseter, zowel planten als dieren.
jagers-verzamelaars	Manier van overleven waar de mens zich bezighoudt met het verzamelen van bessen, noten, ... en het jagen op dieren.
nomade	Iemand die niet op dezelfde plek blijft en geen vaste woonplaats heeft.
bestaanseconomie	Een economie waarbij de producent van goederen die ook zelf gebruikt.

3 | Schema

Dit schema is een voorbeeld.

Het kan erg leerrijk zijn om zelf een eigen schema te maken dat er misschien wel anders uitziet.

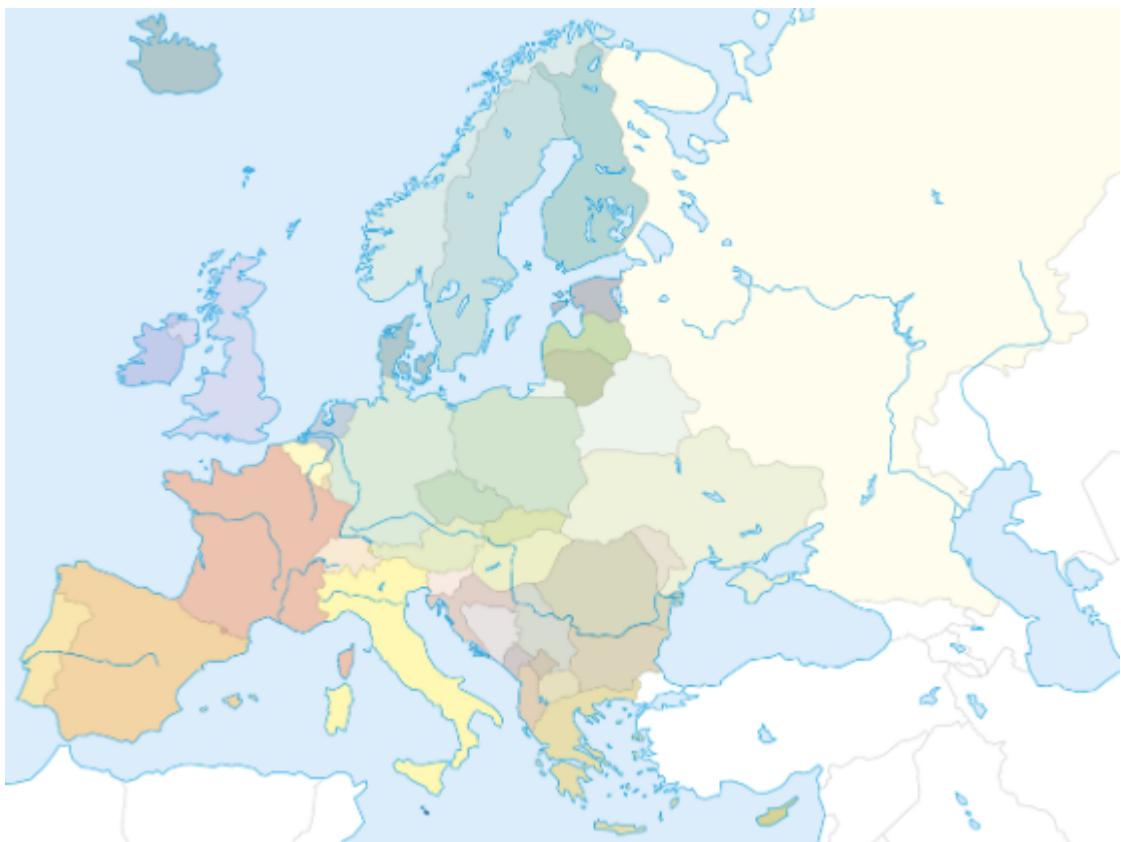
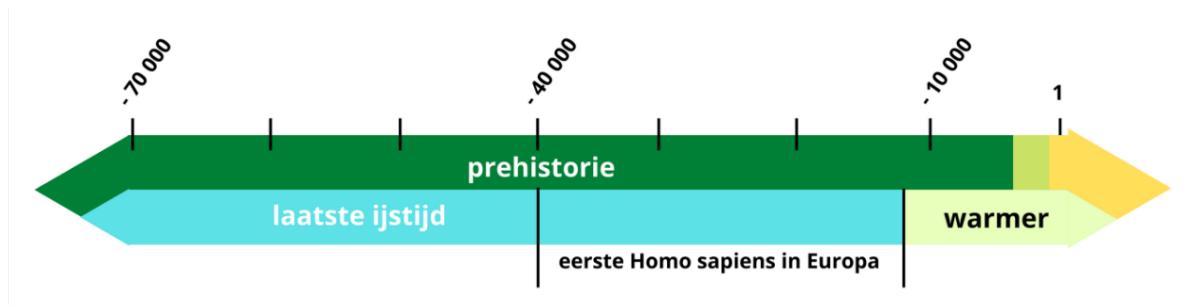

2.3.2 Samen op pad

Doelen: Wat moet je kennen/kunnen?

- 1- Je kunt de begrippen nomadische samenleving en migratie **beschrijven, herkennen en gebruiken**.
- 2- Je kunt het leven van de jagers-verzamelaars **beschrijven** op het sociaal domein.
- 3- Je kunt **voorbeelden geven** van de wisselwerking tussen domeinen.
- 4- Je kunt een **voorbeeld** van historische vooroordelen **geven**.
- 5- Je kunt de contextinformatie van een bron gebruiken om de **betrouwbaarheid** van de bron te **beoordelen**.

1 | Situering in tijd en ruimte

2 | Het verhaal van de geschiedenis

Memo: 1- Leefden de eerste Homo sapiens in Europa alleen of in groep?

economisch

sociaal

We kunnen het leven van de eerste Homo sapiens in Europa beschrijven op basis van de verschillende domeinen.

Zo leefden de jagers-verzamelaars in kleine groepen samen. Dat was niet enkel handig om voedsel te verzamelen, het was ook een groot voordeel bij de jacht op grotere dieren. Het vergemakkelijkte ook het verzorgen van zieken en ouderen.

Memo: 2- Woonden de eerste Homo sapiens op een vaste plaats?

sociaal

De jagers-verzamelaars trokken verder wanneer het voedsel in hun omgeving dreigde op te raken. Deze **migratie** volgde vaak de seizoenen. We noemen een samenleving waarin de mensen niet op een vaste plek blijven wonen een **nomadische samenleving**.

Memo: 3- Welk beeld hadden archeologen en historici vroeger en vandaag over de positie van de vrouw en de man bij de Homo sapiens?

sociaal

Binnen deze samenleving droegen mannen en vrouwen in gelijke mate bij aan de voedselverzameling. Wellicht gingen mannen vaker op jacht en hielden vrouwen (en kinderen) zich bezig met plukken en oprapen van vruchten en zaden. Toch waren die activiteiten niet strikt gescheiden tussen mannen en vrouwen. Ook de zorg voor de kinderen was dat niet. Mannen en vrouwen werden dan ook als gelijkwaardig beschouwd.

Toch vormde zich doorheen de tijd een verhaal van sterke en dappere mannen en wat bangere, zorgzame vrouwen. **Vooroordelen** uit een andere tijd speelden daarbij een belangrijke rol. Recent opgravingen hebben voor een grondiger beeld van de rol van de vrouw gezorgd. Dat zorgt voor een correcter historisch beeld over het verleden.

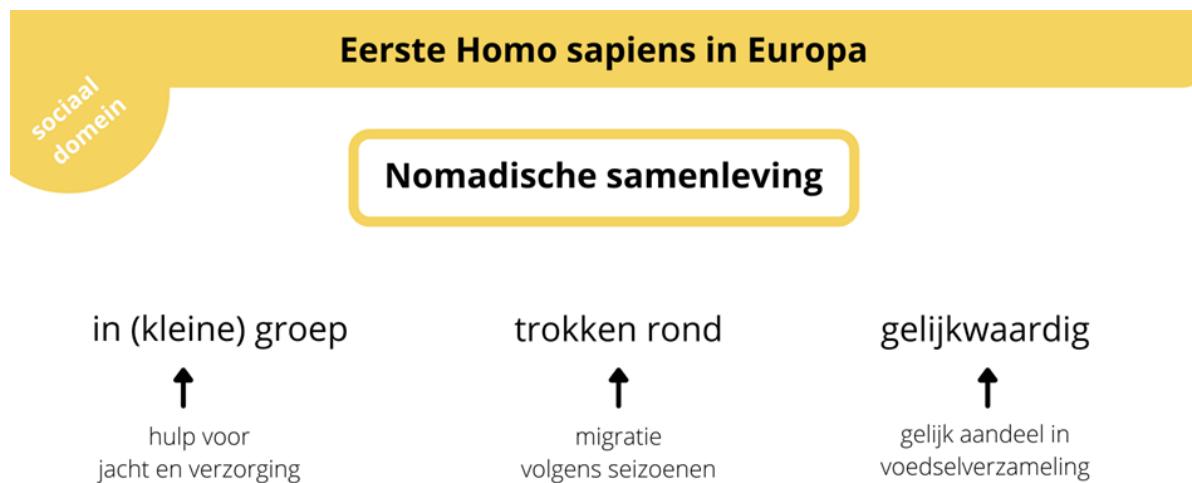
Begrippen: Om te onthouden ...

nomadische samenleving	Een samenleving waarin de mensen niet op een vaste plek blijven wonen, maar rondtrekken.
migratie	Verhuizing van een groep mensen naar een andere streek.
vooroordelen	Een verhaal dat bijna iedereen gelooft, maar eigenlijk niet strookt met de werkelijkheid. Daardoor krijg je een verkeerde beeldvorming.

3 | Schema

Dit schema is een voorbeeld.

Het kan erg leerrijk zijn om zelf een eigen schema te maken dat er misschien wel anders uitziet.

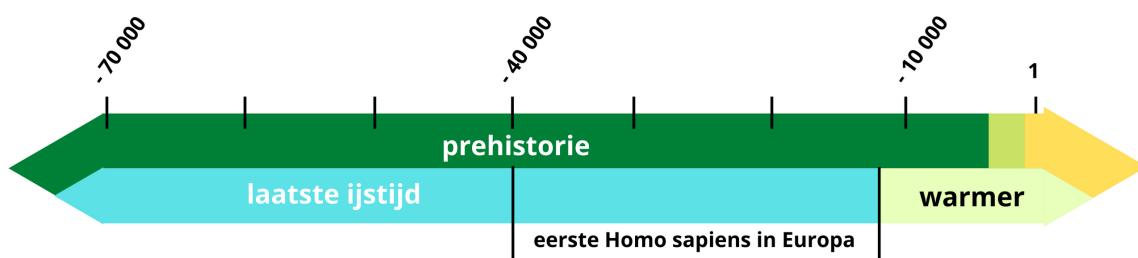

2.3.3 Over tekenaars, vertellers en natuurvereerders

Doelen: Wat moet ik kennen/kunnen?

- 1- Je kunt de eerste Homo sapiens in Europa **situeren** in tijd, ruimte en domeinen.
- 2- Je kunt de begrippen mondelijke traditie, natuurreligie en kunstuiting **beschrijven, herkennen en gebruiken**.
- 3- Je kunt het leven van de jagers-verzamelaars **beschrijven** op het cultureel domein.
- 4- Je kunt **voorbeelden geven** van wisselwerking tussen domeinen.

1 | Situering in tijd en ruimte

Plaatsen met prehistorische grotschilderingen In Europa

2 | Het verhaal van de geschiedenis

Memo: 1- Welke kunst creëerden de eerste Homo sapiens in Europa?

cultureel

De jagers-verzamelaars maakten **vrouwenbeeldjes** en **tekeningen** op rotsen en in grotten. De precieze betekenis van de beeldjes (vruchtbaarheidsbeeldjes?) en tekeningen is niet helemaal duidelijk. Waarschijnlijk is er een verband tussen deze **kunstuitingen** en rituelen. Hier bestaan verschillende hypotheses over.

Overal in de wereld kun je zulke grotschilderingen terugvinden. Hier in Europa zijn de meest bekende in Lascaux, Altamira en Chauvet.

Memo: 2- Welke rol speelde taal bij de eerste Homo sapiens in Europa?

cultureel

Groepen Homo sapiens ontwikkelden een **eigen gesproken taal**. Dat heeft wetenschappelijk onderzoek van botten bewezen. Het is moeilijk te achterhalen hoe de Homo sapiens spraken en wat ze vertelden vermits er geen geschreven bronnen zijn.

De communicatie rond de jacht speelde in die taal wellicht een grote rol. Taal gaf de Homo Sapiens ook de mogelijkheid om verhalen en kennis door te geven. De verhalen en kennis werden uitsluitend overgeleverd door te vertellen: dat noemen we **een mondelijke traditie**.

Memo: 3- Waren de eerste Homo sapiens in Europa gelovig?

cultureel

Of geloof een belangrijke rol speelde bij de Homo sapiens, blijf een raadsel: waren de grotschilderingen ook een uiting van geloof? Stelden de beeldjes goden voor.

Vermoedelijk geloofden ze dat de natuur (zon, bergen, bomen, ...) goddelijke krachten had en dat geesten in dieren huisden. We noemen dat geloof **een natuurreligie**.

Historisch denken: De verschillende domeinen beïnvloeden elkaar

economisch	cultureel	Het economisch domein had heel wat invloed op het culturele domein. Een aantal grotschilderingen van de jagers-verzamelaars verwijzen duidelijk naar de jacht. Ook het geloof in de goddelijke natuur hangt samen met wat ze aten: hun voedsel bestond uit wat ze tegenkwamen, ze hadden daar niet veel controle over. Wat buiten de menselijke controle lag, was goddelijk.
economisch	cultureel	Om succesvol te zijn in de jacht moesten de jagers goed met elkaar communiceren. Taal maakte dat makkelijker.
sociaal	cultureel	De jagers-verzamelaars trokken rond. Dat had als gevolg dat gebruiksvoorwerpen, woningen en kunstvoorwerpen makkelijk mee te nemen moesten zijn of het mocht geen groot verlies opleveren bij het achterlaten.

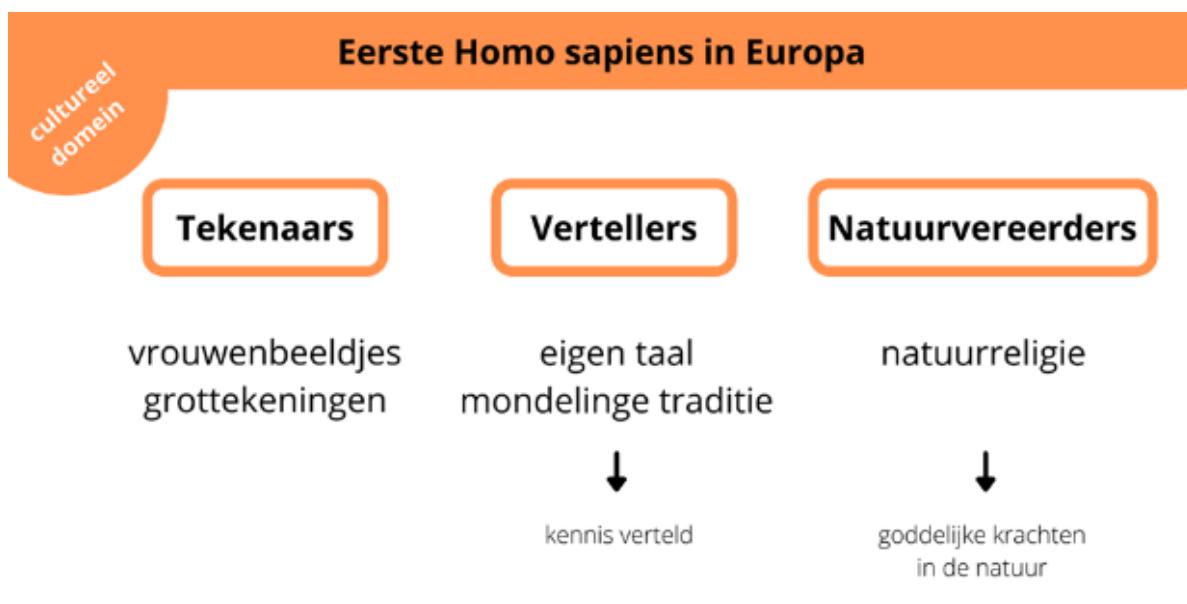
Begrippen: Om te onthouden ...

mondelinge traditie	Een overlevering van kennis en verhalen door ze te vertellen.	Voorbeeld: <i>kennis van eetbare planten bij jagers-voedselverzamelaars</i>
natuurreligie	Godsdienst waarbij natuurverschijnselen, dieren en de natuurkrachten aanbeden en vereerd worden.	Voorbeeld: <i>geloof in de maangodin</i>
kunstuizing	Een zintuigelijk waarneembare vorm van schoonheid die door een mens gemaakt is.	Voorbeeld: <i>muziek, beelden, schilderijen, gedichten</i>

3 | Schema

Dit schema is een voorbeeld.

Het kan erg leerrijk zijn om zelf een eigen schema te maken dat er misschien wel anders uitziet.

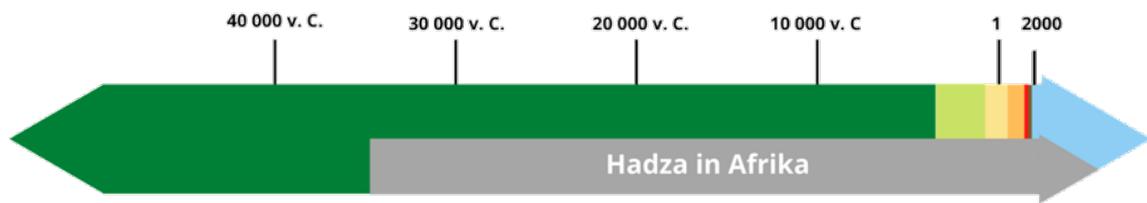

2.4.1 De Hadza in Tanzania

Doelen: Wat moet je kennen/kunnen?

1- Je kunt de jagers-verzamelaars uit de prehistorie **vergelijken** met een groep jagers-verzamelaars uit de hedendaagse tijd.

1 | Situering in tijd en ruimte

2 | Het verhaal van de geschiedenis

Actua: Hoe leven Hadza in Tanzania als jagers-verzamelaars vandaag?

De Hadza leven in Tanzania in een gebied dat gedeeltelijk te vergelijken is met dat van de Homo sapiens uit prehistorie in Europa. Ze leven in een grasvlakte met bomen die verspreid in het landschap staan. Het klimaat is erg verschillend: de Hadza leven in een warmer en drogere omgeving.

De Hadza verzamelen eetbare planten en jagen op wild. Hun dieet bestaat dus vooral uit plantaardig voedsel aangevuld met vlees. Daarnaast verbruiken ze ook verse honing.

De woningen van de Hadza bestaan uit natuurlijke materialen. Mannen en vrouwen werken samen om de hutten te bouwen.

Ze leven samen in wisselende groepen met de ruime familie en vrienden. De samenleving is egalitair: iedereen is gelijkwaardig. Vrouwen en mannen komen in gelijke mate aan bod bij het nemen van beslissingen.

De Hadza gebruiken een eigen taal met klikklanken.

Door het toerisme staat hun levenswijze steeds meer onder druk.

3 | Schema

Dit schema is een voorbeeld.

Het kan erg leerrijk zijn om zelf een eigen schema te maken dat er misschien wel anders uitziet.

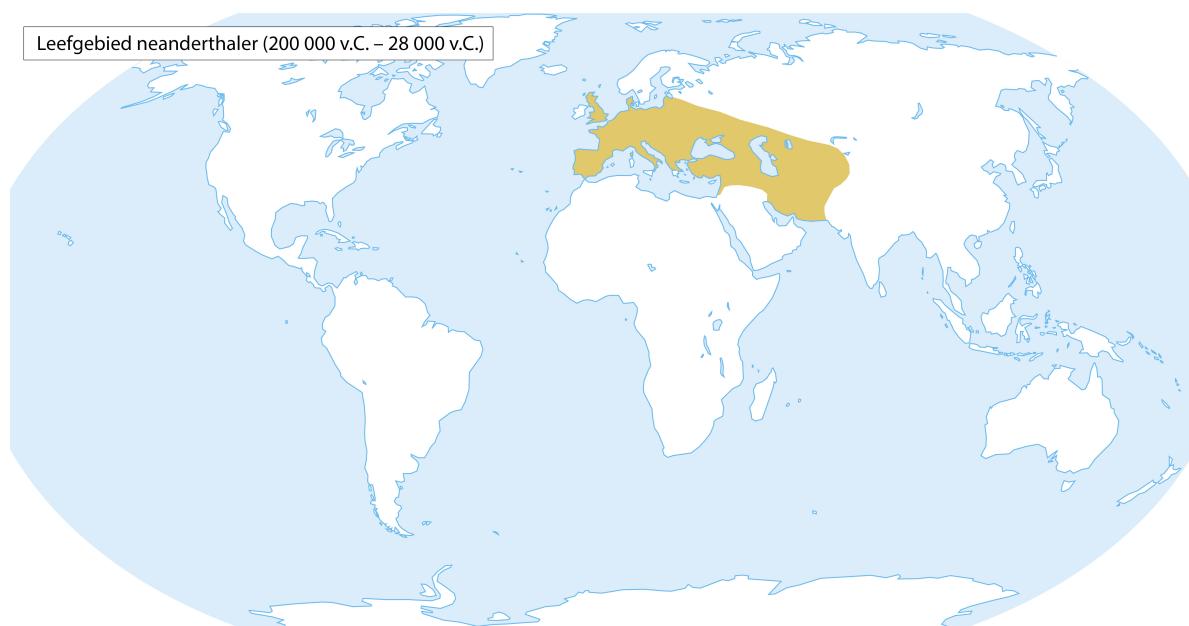
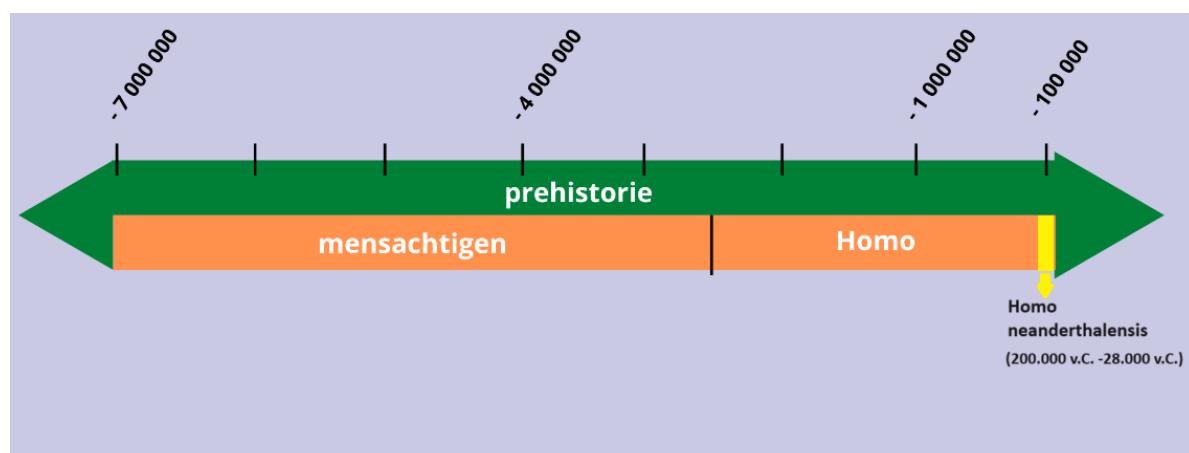

2.5.1 De neanderthalen: bruut of intellectueel?

Doelen: Wat moet je kennen/kunnen?

- 1- Je kunt de neanderthalen **situeren** in tijd en ruimte.
- 2- Je kunt de **evolutie in de beeldvorming** over de neanderthalen **uiteleggen** en **illustreren** met een voorbeeld.

1 | Situering in tijd en ruimte

2 | Het verhaal van de geschiedenis

Memo: Hoe evolueerde de kijk op de neanderhaler sinds het begin van 20ste eeuw?

Het beeld van de neanderthaler **evolueerde** sterk in de loop van de vorige eeuw.

De neanderthaler werd in **het midden van de 19de eeuw gevonden** in verschillende delen van Europa. De eerste resten werden gevonden in het Duitse Neanderthal, vandaar de naam.

In het **begin van de 20ste eeuw** werd de neanderthaler door een aantal wetenschappers voorgesteld als een aapachtig en dom wezen. Men gebruikte de term '**primitief**', omdat men dacht dat de neanderthaler veel minder ontwikkeld was dan de moderne mens, *homo sapiens*.

Dat paste in het beeld dat Europeanen in die tijd van de plaatselijke bevolking in de kolonies hadden (Afrika, Azië) en ook binnen de christelijke idee dat de mens geschapen was door God: de neanderthaler kon geen voorouder van de superieure westerse mens zijn en dus niet op de moderne mens gelijken.

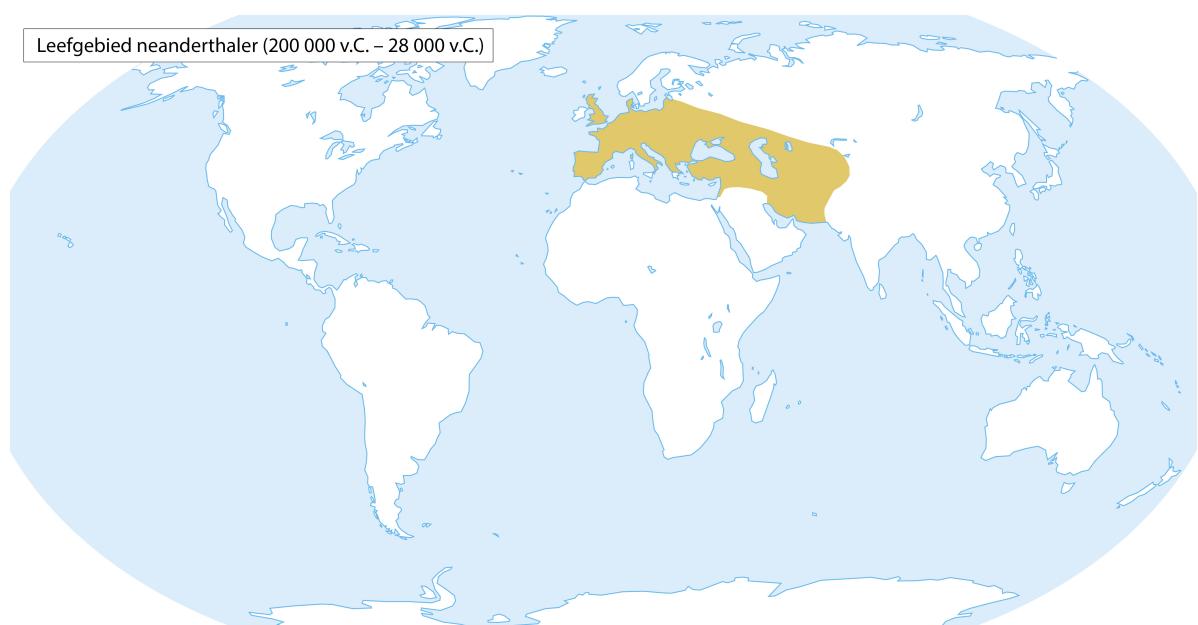
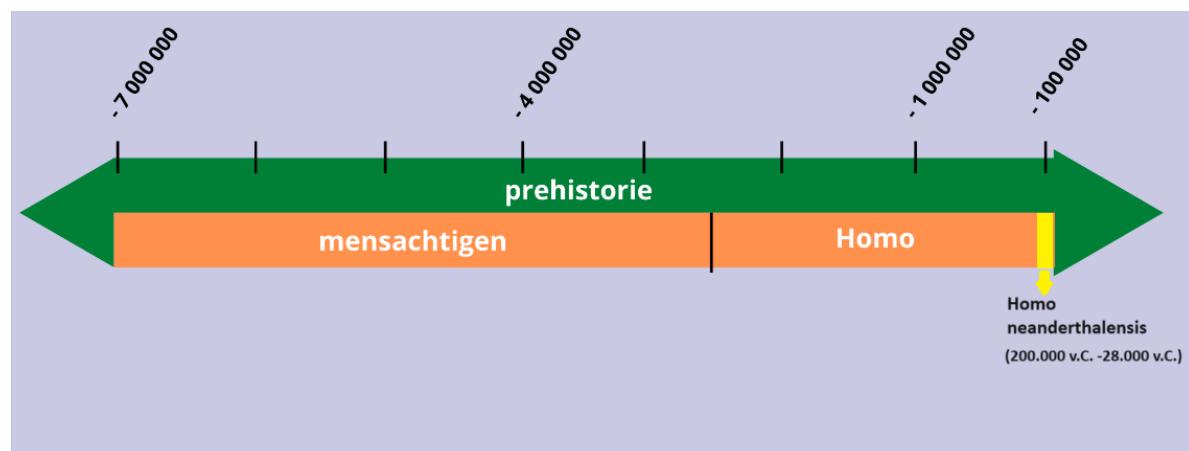
In de loop van de 20ste eeuw stuurden wetenschappers dankzij nieuwe onderzoeksmethodes dat beeld bij. Er is **weinig verschil tussen de neanderhaler en de Homo sapiens!** De neanderthaler ontwikkelde ook een taal, kennis en vaardigheden die voor de Homo sapiens die in die tijd leefde, niet onderdenden.

2.5.2 Een sprankeltje neanderthaler

Doelen: Wat moet je kennen/kunnen?

- 1- Je kunt de neanderthalier **in verband brengen** met de hedendaagse mens.

1 | Situering in tijd en ruimte

2 | Het verhaal van de geschiedenis

Memo: Is de neanderhaler helemaal verdwenen?

Als je nu rondkijkt in de wereld, zie je nergens nog neanderthalers. Toch zijn ze nog **gedeeltelijk aanwezig**.

Nadat de Homo sapiens gedeeltelijk vertrok vanuit Afrika naar Azië en Europa, kwam hij vooral in Europa in contact met de neanderhaler. Die liep daar al een hele tijd rond (vanaf 200.000 v.C.) en ontmoette de Homo sapiens rond **36.000 v.C.**

Hoe ze met elkaar omgingen, is een vraag. We weten wel zeker dat ze **met elkaar omgingen**. Dat weten we omdat er tot vandaag nog altijd **DNA afkomstig van de neanderhaler aanwezig** is bij de hedendaagse mens die afstamt van de Homo sapiens. Andere moderne mensen, zoals bv. mensen in Afrika, hebben die genen niet, omdat hun voorouders niet in contact kwamen met neanderthalers. Dat stukje genen is nog altijd waarneembaar omdat het invloed heeft op bv. reukzin, gezichtsvermogen of het immuunsysteem.

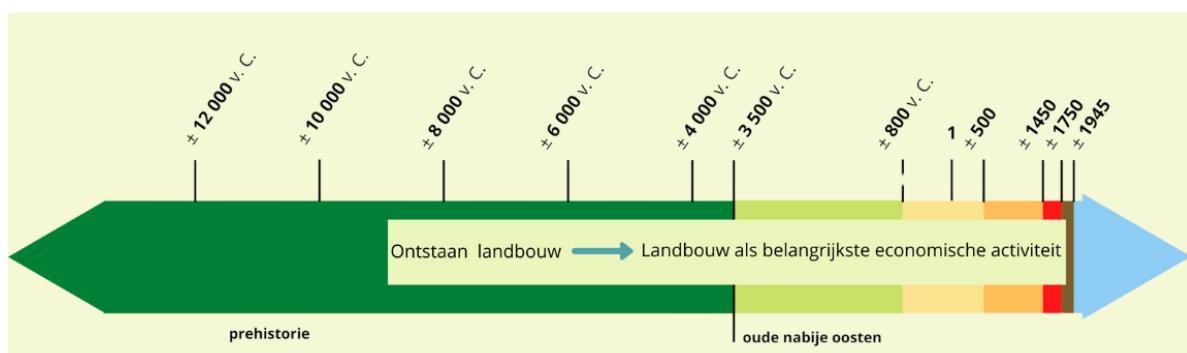
Hoe de neanderhaler als mensensoort is **verdwenen**, weten we niet. Er bestaan daarover verschillende **hypothesen**. Dat hij niet helemaal verdwenen is, weten we dankzij het DNA wel.

3.2.1 De jager-verzamelaar werd boer

Doelen: Wat moet je kennen/kunnen?

- 1- Je kunt de overgang naar landbouw **situeren** in tijd, ruimte en domeinen.
- 2- Je kunt de begrippen sedentaire samenleving, ongelijktijdig, sedentarisatie, domesticeren, veeteelt, akkerbouw en landbouw **beschrijven, herkennen en gebruiken**.
- 3- Je kunt de overgang naar landbouw in je eigen woorden **verklaren** aan de hand van minstens één theorie/hypothese.
- 4- Je kunt het oorzakelijk verband tussen gebeurtenissen in je eigen woorden **uiteleggen** en hebt daarbij aandacht voor meerdere oorzaken.

1 | Situering in tijd en ruimte

2 | Het verhaal van de geschiedenis

Memo: 1- Wanneer werden de eerste jagers-verzamelaars boeren?

economisch

De vroegste sporen van landbouw zijn zo'n 11.000 jaar oud (**ca. 9000 v.C.**), na het einde van de laatste ijstijd. Daardoor kunnen we aannemen dat de eerste jagers-verzamelaars rond die tijd overschakelden op landbouw. Overal ter wereld gebeurde deze ontwikkeling op een ander moment. Het ontstaan van de landbouw is dus een **ongelijkijdig proces**. Deze hypothese kan altijd veranderen door vondst van nieuwe bronnen.

Memo: 2- Waar werden de jagers-verzamelaars voor het eerst boeren?

economisch

De landbouw ontstond voor het eerst in het **Nabije Oosten**. De regen viel daar aan de rand van het gebergte en zorgde voor vruchtbare grond. Daar groeiden wilde graansoorten en leefden er allerlei soorten dieren. Dat gebied volgde de lijn van het gebergte en vormde zo een halve cirkel: de **Vruchtbare Sikkel**.

Ook op andere plaatsen in de wereld ontstond de landbouw. Zo verspreidde de landbouw zich geleidelijk over de wereld. De boeren teelden in de verschillende delen van de wereld gewassen die aangepast waren aan het regionale klimaat.

Memo: 3- Hoe kon de landbouw ontstaan?

economisch

sociaal

De overgang van jagen en verzamelen naar **landbouw** werd waarschijnlijk mogelijk gemaakt door een verandering in het **klimaat**. Door die verandering werden temperaturen milder en viel er voldoende regen. Hierdoor groeiden er meer wilde granen in de Vruchtbare Sikkel en konden de **nomadische** jagers-verzamelaars **sedentair** worden. Ze vestigden zich op plaatsen met overvloedig voedsel en konden steeds meer kinderen voortbrengen.

De bevolkingsgroei maakte het voor de jagers-verzamelaars noodzakelijk om ook zelf voedsel te produceren.

Ze begonnen in te grijpen in de natuur en de groei van planten en dieren bij te sturen. Zo **domesticeerden** ze de **gewassen** en enkele **dieren**:

- door enkel de zaden van gewassen te planten die hen de meeste voedselopbrengst gaven, zoals gerst en peulvruchten (bv. erwten), deden ze aan **akkerbouw**;
- ongeveer gelijktijdig kweekten ze dieren, zoals schapen, geiten, varkens en runderen; dat proces heet **veeteelt**.

Door de landbouw veranderde de samenleving grondig, maar dat gebeurde niet overal even snel. Planten en dieren domesticeren vereiste veel kennis en vaardigheden. De jagers-verzamelaars ontdekten waarschijnlijk **toevallig** dat zaden die ze ergens hadden laten vallen, ook uitgroeiden tot planten.

Memo: 4- Welke hypotheses formuleren wetenschappers voor het ontstaan van de landbouw?

De belangrijkste hypothese is de **bevolkingsdrukhypothese**:

Door het betere klimaat werd de mens sedentair. Hierdoor konden jager-verzamelaars **meer kinderen** krijgen. Als nomaden moesten ze de kinderen tijdens een migratie immers meedragen. Daardoor lieten ze meer tijd tussen de bevallingen. Nu die beperking wegviel, werd **de bevolking** in de nederzetting **groter**. Er was meer voedsel nodig om de groeiende bevolking te onderhouden. Zo ontstond de landbouw.

Een andere hypothese is de **veevoerhypothese**:

Het klimaat werd warmer en droger. Mensen en dieren trokken naar **oases bij rivieren** in de valleien. Daar begonnen mensen sommige dieren te domesticeren. Die dieren hadden voeder nodig. Daarom gingen de mensen aan landbouw doen. Om de akkers te onderhouden, bleven ze ter plaatse wonen en werden ze sedentair.

Er bestaan ook nog andere hypotheses.

Begrippen: Om te onthouden...

sedentaire samenleving	Een samenleving waarin de mensen op een vaste plek blijven wonen.
landbouw	De productie van planten en dieren voor menselijk gebruik.
domesticeren	Bewust planten en dieren selecteren en kweken om soorten te krijgen die de mens zo makkelijk mogelijk het meeste voedsel geven.
toeval	Een gebeurtenis die niemand kon voorzien.
akkerbouw	Het telen van gewassen zoals tarwe of gerst.
veeteelt	Het fokken van dieren zoals varkens of schapen.

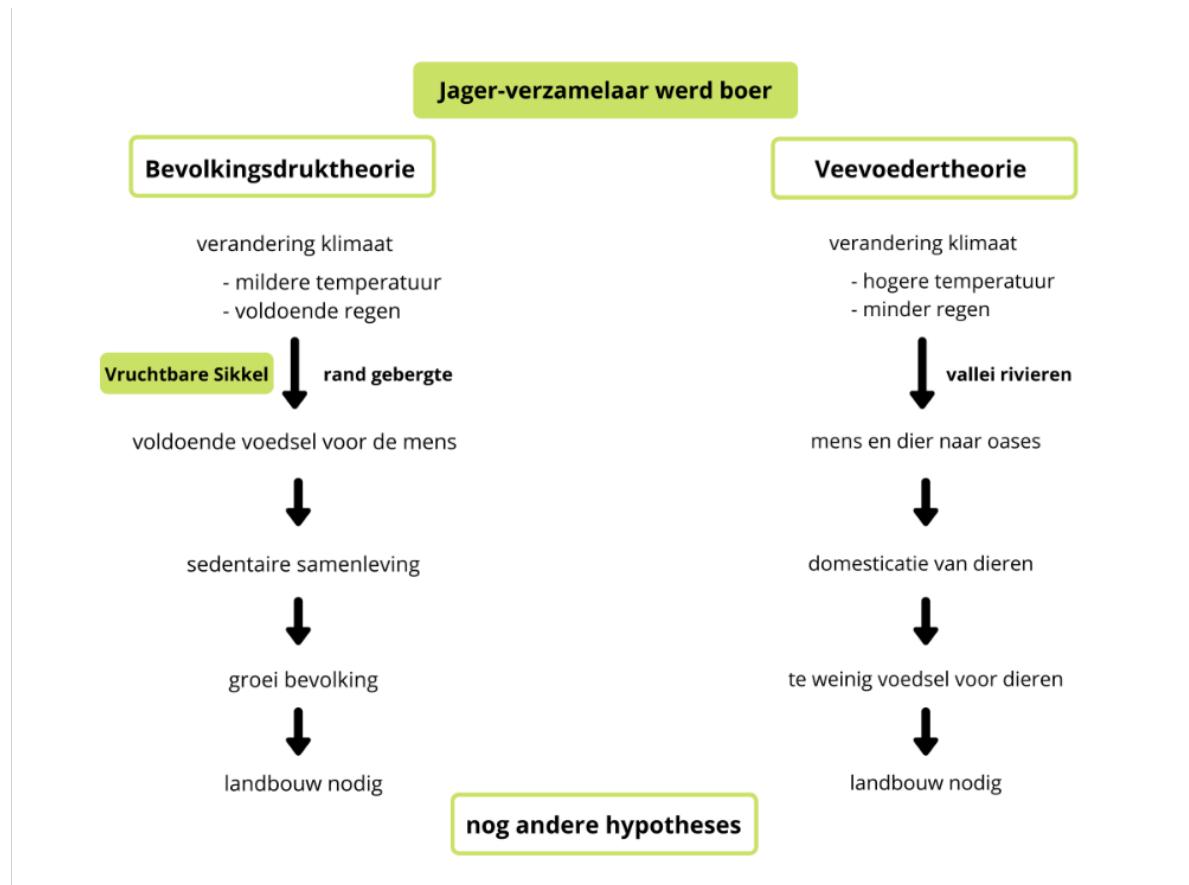
Begrippen: Ter herhaling...

nomade	Iemand die niet op dezelfde plek blijft en geen vaste woonplaats heeft.
ongelijklijdig	Gebeurtenissen vinden plaats op een verschillend moment.

3 | Schema

Dit schema is een voorbeeld.

Het kan erg leerrijk zijn om zelf een eigen schema te maken dat er misschien wel anders uitziet.

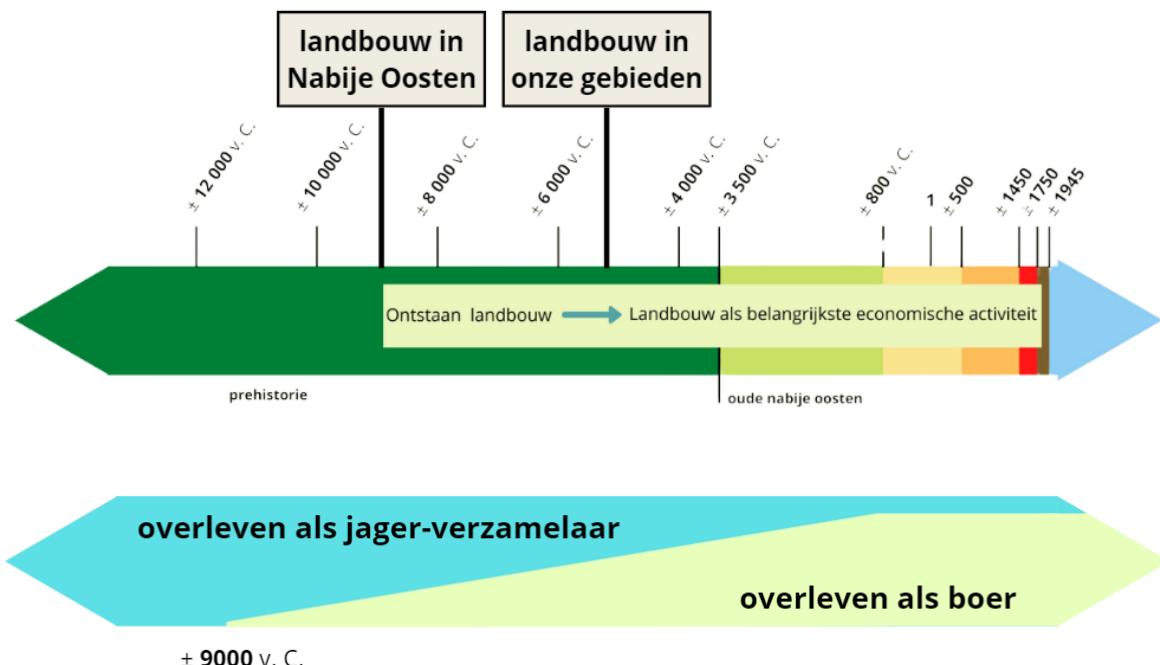

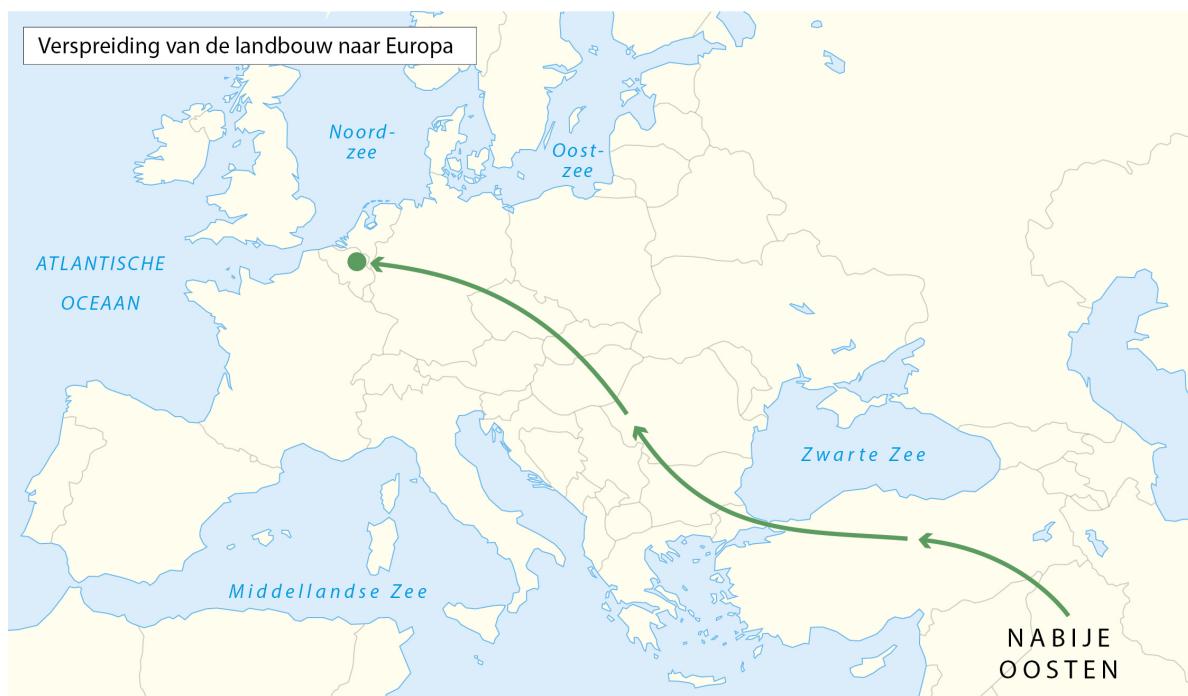
3.2.2 De verspreiding van de landbouw

Doelen: Wat moet je kennen/kunnen?

- 1- Je kunt de overgang naar landbouw in onze gebieden **situeren** in tijd en ruimte.
- 2- Je kunt **uitleggen** dat de overstap naar de landbouw zowel een evolutie als een revolutie was.
- 3- Je kunt de begrippen evolutie, revolutie, gelijktijdig en ongelijktijdig **verklaren**, **illustreren** en **toepassen**.

1 | Situering in tijd en ruimte

2 | Het verhaal van de geschiedenis

Memo: Hoe verspreidde de landbouw zich naar onze gebieden?

economisch

De eerste boeren kwamen in ca. **5300 v.C.** in onze gebieden ter hoogte van het huidige Limburg aan. Ze brachten de gedomesticeerde gewassen mee uit het Nabije Oosten zoals tarwe en peulvruchten. Ze migreerden over vele generaties heen, vooral langs rivieren. Het duurde dus heel lang voordat de landbouw verspreid geraakte tot in onze gebieden.

De landbouwers in onze gebieden begonnen met het kappen van bossen om landbouwgrond vrij te maken. Europa was op dat moment een zeer bosrijk gebied. De eerste boeren bouwden vaste nederzettingen en werden sedentair. Niet alle jager-verzamelaars maakten gelijktijdig de overstap naar de landbouw.

Memo: Was het ontstaan van de landbouw een evolutie of een revolutie?

Het ontstaan van de landbouw wordt ook de **agrarische** (r)evolutie genoemd.

De overgang van jagers-verzamelaars naar boeren was in de eerste plaats een **evolutie**:

- in de regio's waar men overging tot landbouw, verliep dat zeer langzaam;
- de verspreiding van de landbouw over de wereld verliep **ongelijkijdig**. In onze gebieden ontdekte men de landbouw bijvoorbeeld pas duizenden jaren later. Zelfs vandaag leven er nog jagers-verzamelaars. In de prehistorie leefden de eerste boeren lang **gelijktijdig** samen met jagers-verzamelaars;
- de overgang van de landbouw verliep in kleine stappen. Soms werden er bij mislukkingen ook stappen teruggezet.

De overgang van jagers-verzamelaars naar boeren kan ook als een **revolutie** gezien worden:

- de overgang verliep snel in vergelijking met de twee miljoen jaar dat de mens leefde als jager-verzamelaar;
- de landbouw was een grote verandering die ingrijpende gevolgen had voor de samenleving.

Afhankelijk van je perspectief verandert je blik op tijd. Of een gebeurtenis snel of traag verloopt, is afhankelijk van de gebeurtenis waarmee je een vergelijking maakt.

Begrippen: Om te onthouden!

evolutie	Een verandering vindt plaats in kleine stappen over een lange tijd.	voorbeeld: <i>Evolutie van de mens</i>
revolutie	Een grote verandering vindt plaats in een korte tijd.	voorbeeld: <i>De digitale revolutie</i>
agrарisch	Een ander woord voor 'wat met landbouw te maken heeft'.	voorbeeld: <i>De agrarische revolutie</i>

Begrippen: Ter herhaling...

sedentair	Een vaste woonplaats hebben.
domesticeren	Bewust planten en dieren selecteren en kweken om soorten te krijgen die de mens zo makkelijk mogelijk het meeste voedsel geven.
gelijktijdig	Gebeurtenissen vinden plaats op hetzelfde moment.
ongelijkijdig	Gebeurtenissen vinden plaats op een verschillend moment.

3 | Schema

Dit schema is een voorbeeld.

Het kan erg leerrijk zijn om zelf een eigen schema te maken dat er misschien wel anders uitziet.

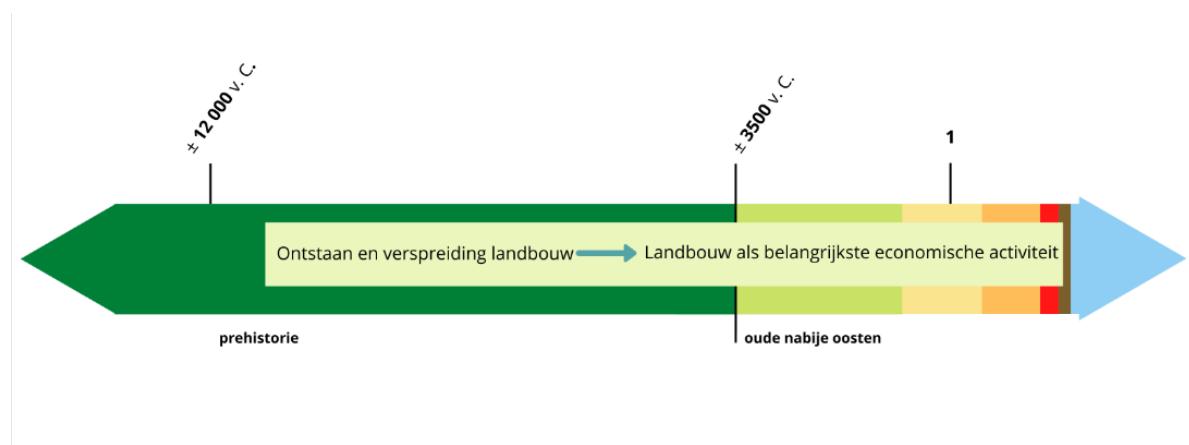

3.3.1 Een vloek en een zegen

Doelen: Wat moet je kennen/kunnen?

- 1- Je kunt verschillende positieve en negatieve gevolgen van het ontstaan van de landbouw **benoemen, herkennen en in je eigen woorden uitleggen.**
- 2- Je kunt de voordelen en nadelen van het boerenleven tegenover het leven als jager-verzamelaar **benoemen en in je eigen woorden uitleggen.**
- 3- Je kan enkele voorbeelden van continuïteit en verandering **benoemen** tussen het leven van jagers-verzamelaars en boeren.
- 4- Je kan **in je eigen woorden uitleggen** wat de vooruitgangsmythe betekent.

1 | Situering in tijd en ruimte

2 | Het verhaal van de geschiedenis

Memo: Welke gevolgen had de landbouw voor de samenleving?

economisch

sociaal

cultureel

Positieve gevolgen (voordelen) bij het ontstaan van de landbouw

- + niet voortdurend verhuizen op zoek naar voedsel: evolutie naar vaste woonplaats
- + grotere, meer complexe gemeenschappen: steviger huizen, verschillende beroepen, ...
- + meer kinderen en een groei van de bevolking
- + meer voedseloverschotten
- + gebruik van betere en sterkere materialen
- + nieuwe uitvindingen (zoals een sikkel, een ploeg, ...)
- + ontstaan van nieuwe beroepen
- + ontstaan van ruilhandel en een **ruileconomie**

Negatieve gevolgen (nadelen) bij het ontstaan van de landbouw

- minder vrije tijd
- zwaardere belasting van het lichaam
- lagere levensverwachting door hogere kans op ziektes
- minder goede gezondheid door een eenzijdige voedingspatroon
- meer ongelijkheid tussen mensen
- misoogsten konden voor hongersnoden zorgen
- aantasting van natuur (en op lange termijn het klimaat)

De mythe van de vooruitgang

= het idee dat we sinds het ontstaan van de mens steeds naar een aangenamer leven geëvolueerd zijn.
De landbouw bracht heel wat voordelen met zich mee, maar had ook negatieve gevolgen voor de samenleving.

Memo: Was er continuïteit of verandering tussen de jager-verzamelaars en de boeren?

De overgang naar de landbouw was een evolutie die zeer traag verliep. Binnen een gemeenschap stapte niet iedereen tegelijk over naar de landbouw. De jacht bleef ook bij de boeren een belangrijke bron van voedsel. Er was dus een zekere vorm van **continuïteit**.

Daarnaast zorgde de landbouw vooral voor veel **verandering**. De mens werd **sedentair**, de bevolking groeide sterk, er ontstond ruilhandel, de mens ging op zoek naar nieuwe materialen en vond nieuwe gebruiksvoorwerpen uit... De landbouw heeft de samenleving voorgoed veranderd.

Begrippen: Om te onthouden...

brons	Een legering (samensmelting) van koper en tin
ruileconomie	Een economie waarbij goederen voor andere goederen geruild worden.

Begrippen: Ter herhaling...

sedentaire samenleving	Een samenleving waarin de mensen op een vaste plek blijven wonen
ongelijkijdig	Gebeurtenissen vinden plaats op een verschillend moment.
continuïteit	Wanneer iets niet of nauwelijks verandert.

3 | Schema

Dit schema is een voorbeeld.

Het kan erg leerrijk zijn om zelf een eigen schema te maken dat er misschien wel anders uitziet.

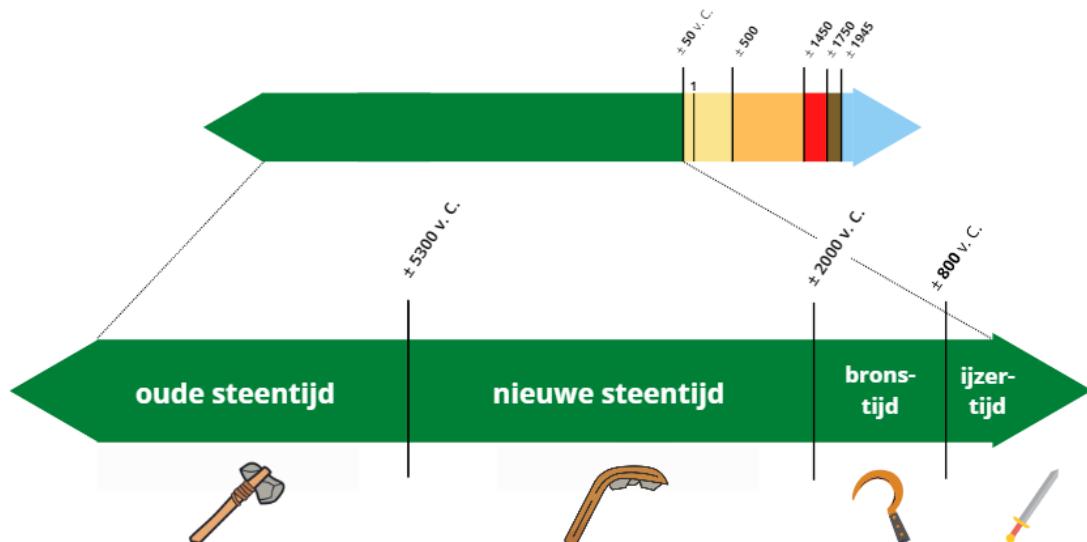
3.3.2 Steen, brons en ijzer

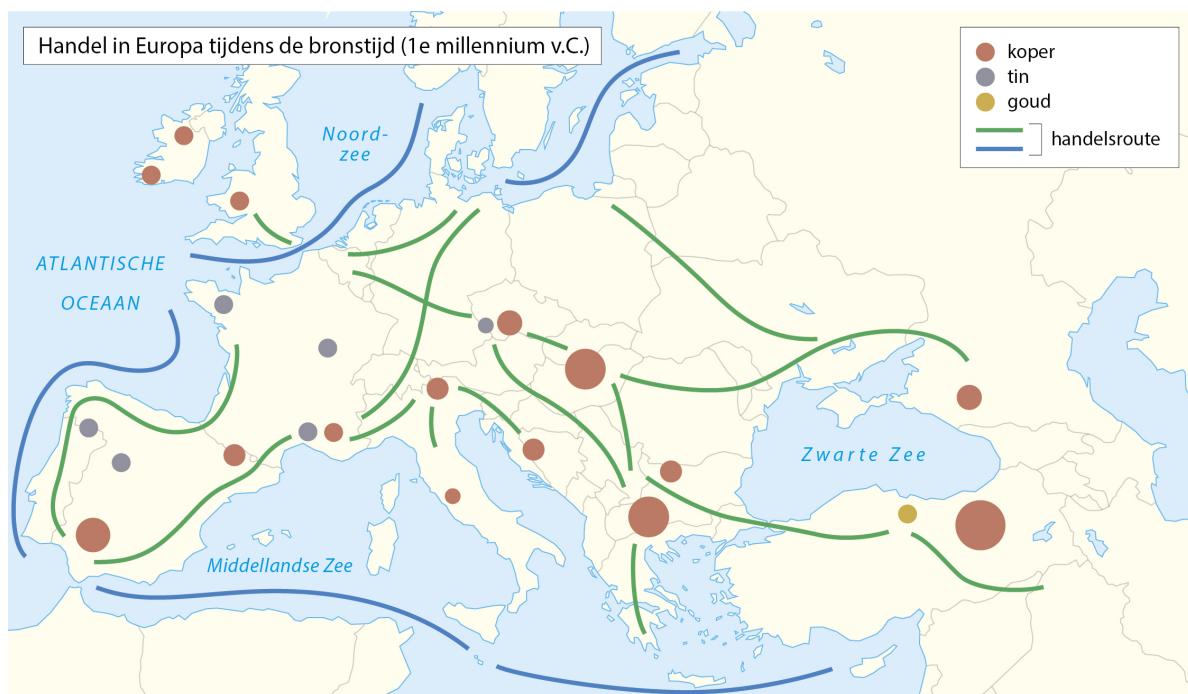
Doelen: wat moet je kennen/kunnen?

- 1- Je kunt de verschillende periodes binnen de prehistorie in onze gebieden **benoemen** en de benaming **verklaren**.
- 2- Je kunt de verschillende tijdperken **plaatsen** binnen de tijd met oog voor verschillen tussen regio's in de wereld.
- 3- Je kunt de voor- en nadelen van de gebruikte materialen **toelichten**.

1 | Situering in tijd en ruimte

prehistorie in onze gebieden

2 | Het verhaal van de geschiedenis

Memo: Hoe evolueerden de materialen en werktuigen doorheen de prehistorie in onze gebieden?

economisch

cultureel

Steen werd gebruikt voor gereedschappen, wapens en kunstvoorwerpen. Stenen zoals vuursteen en kalksteen waren op veel plaatsen te vinden en daardoor een zeer toegankelijke **grondstof**. Tegen het einde van de steentijd gebruikte men ook **koper**. Dat was gemakkelijker te bewerken dan steen. In onze gebieden werd koper niet op grote schaal bewerkt.

Rond 2000 v.C. leerden de boeren om **brons** te vervaardigen. Brons was een mengsel (legering) van koper en tin. Deze twee grondstoffen waren van nature niet in onze gebieden te vinden. Daarom waren bronsgieters afhankelijk van **ruilhandel** met andere gebieden in West-Europa. Brons was gemakkelijker om te bewerken dan steen en koper. Bovendien gingen bronzen werktuigen langer mee. Brons werd gebruikt om gereedschappen, wapens en sieraden te verwaardigen. Ook vandaag wordt brons gebruikt in sieraden en kunstvoorwerpen.

Vanaf ongeveer 800 v.C. gebruikten boeren **ijzeren** gereedschappen en wapens. IJzer overtrof brons in sterkte en duurzaamheid. Bovendien kwam ijzererts op veel verschillende plaatsen voor.

Memo: In welke periodes kan de prehistorie in onze gebieden opgedeeld worden?

De prehistorie kan in onze gebieden worden opgedeeld in drie periodes. De benaming van elke periode komt overeen met het materiaal waaruit de meeste voorwerpen gemaakt werden.

1. De **steentijd** (ca. 1.5 miljoen jaar geleden - ca. 2000 v.C.)

De steentijd kan worden opgedeeld in twee periodes: de oude steentijd en de nieuwe steentijd. De nieuwe steentijd startte met het ontstaan van de landbouw in onze gebieden: ca. 5300 v.C.

2. De **bronstijd** (ca. 2000 v.C. - ca. 800 v.C.)

3. De **ijzertijd** (ca. 800 v.C. - ca. 50 v.C.)

Afhankelijk van de regio beginnen deze periodes op een ander tijdstip:

- de steentijd startte in Oost-Afrika zo'n 2.5 miljoen jaar geleden. Dat is 1 miljoen jaar eerder dan in onze gebieden;
- de bronstijd startte in het Nabije Oosten ongeveer in 3000 v.C. Dat is 1000 jaar eerder dan in onze gebieden;
- De ijzertijd startte in Griekenland ongeveer in 1200 v.C. Dat is 400 jaar eerder dan in onze gebieden.

Begrippen: Om te onthouden...

steentijd	De periode in de prehistorie waarbij steen de voornaamste grondstof was om werktuigen te maken.
bronstijd	De periode in de prehistorie waarbij brons gemaakt werd om werktuigen te maken. Brons is een legering (samenstelling) van koper en tin.
ijzertijd	De periode in de prehistorie waarbij ijzer de voornaamste grondstof was om werktuigen te maken.
grondstof	Een materiaal dat door de natuur geproduceerd wordt.

3 | Schema

Dit schema is een voorbeeld.

Het kan erg leerrijk zijn om zelf een eigen schema te maken dat er misschien wel anders uitziet.

De prehistorie in onze gebieden

Steentijd

vanaf ± 1,5 miljoen jaar geleden

oude steentijd

vanaf ca. 5300 v.C.

nieuwe steentijd

ook koper

Bronstijd

vanaf ca. 2000 v.C.

grondstoffen: koper + tin = brons

- makkelijker te bewerken
- minder snel kapot dan koper

IJzertijd

vanaf ca. 800 v.C.

ook nog brons

- gemakkelijk te bewerken
- minder snel kapot dan brons
- vaker te vinden

Niet overal op hetzelfde moment!

4 | In woord en beeld

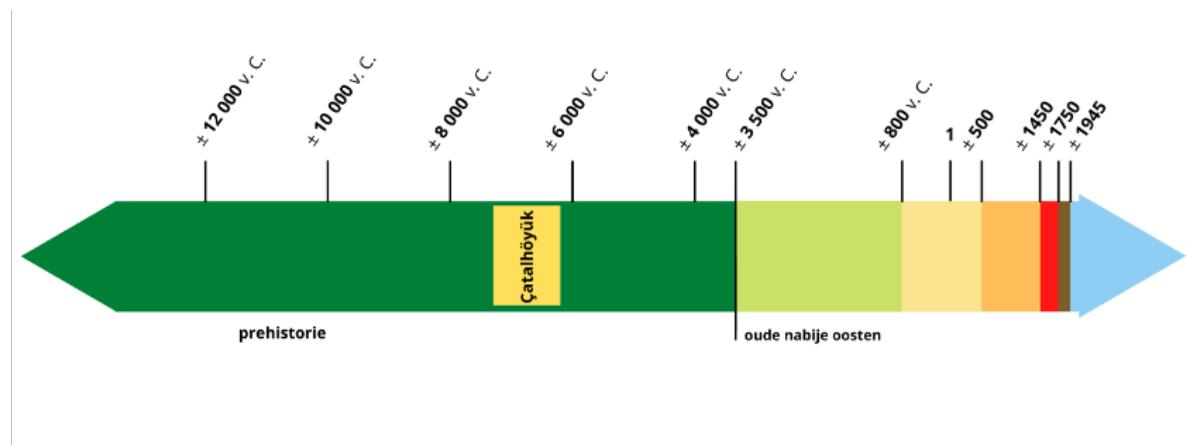
Dit stukje multimedia
is in volle aanmaak!

3.4.1 Onderzoek: het prehistorische Çatalhöyük

Doelen: Wat moet je kennen/kunnen?

- 1- Je kunt een historisch onderzoek doorlopen aan de hand van de **stappen van historisch denken**.
- 2- Je kunt bronnen kritisch beoordelen op **bruikbaarheid** en **betrouwbaarheid** om een historische vraag te beantwoorden.

1 | Situering in tijd en ruimte

2 | Denken als een historicus

Historisch denken: Uit welke stappen bestaat historisch denken?

De stappen die in dit traject aan bod kwamen hebben een **zwarte kleur**.

1- We starten met een historische vraag.

Een historische vraag gaat over het verleden van de mens.

2- We gebruiken een referentiekader.

Het antwoord op een historische vraag verwijst altijd naar een bepaalde plaats en een bepaald tijdstip in het verleden. Om een overzicht te krijgen gebruik je dus een **historisch referentiekader**.

Dit referentiekader omvat afspraken, zoals:

- hoe we **tijd** (de eeuwen, de jaren) tellen (bv. vanaf de geboorte van Christus);
- welke naam we aan **periodes** geven (bv. de middeleeuwen);
- hoe we de **ruimte** bepalen; waar iets gebeurd is (bv. lokaal of regionaal, op land of op zee);
- welke **begrippen** we gebruiken;
- ...

3- We zijn kritisch en gaan op zoek naar betrouwbare bronnen om vragen te beantwoorden.

Om de historische vraag zo goed mogelijk te beantwoorden, gebruik je **bronnen**. Je houdt er rekening mee dat niet elke bron informatie geeft die met de werkelijke feiten overeenstemt en dat niet elke bron de informatie geeft die je nodig hebt. Je bent dus **kritisch**.

4- We beantwoorden de historische vraag op basis van goede argumenten en creëren zo een beeld van het verleden.

Je probeert een historische vraag te beantwoorden. Je geeft argumenten om aan te tonen dat jouw antwoord (het meest) klopt met wat werkelijk gebeurd is. Door je vraag te beantwoorden vorm je een beeld van het verleden.

5- We maken de brug tussen verleden, heden en toekomst.

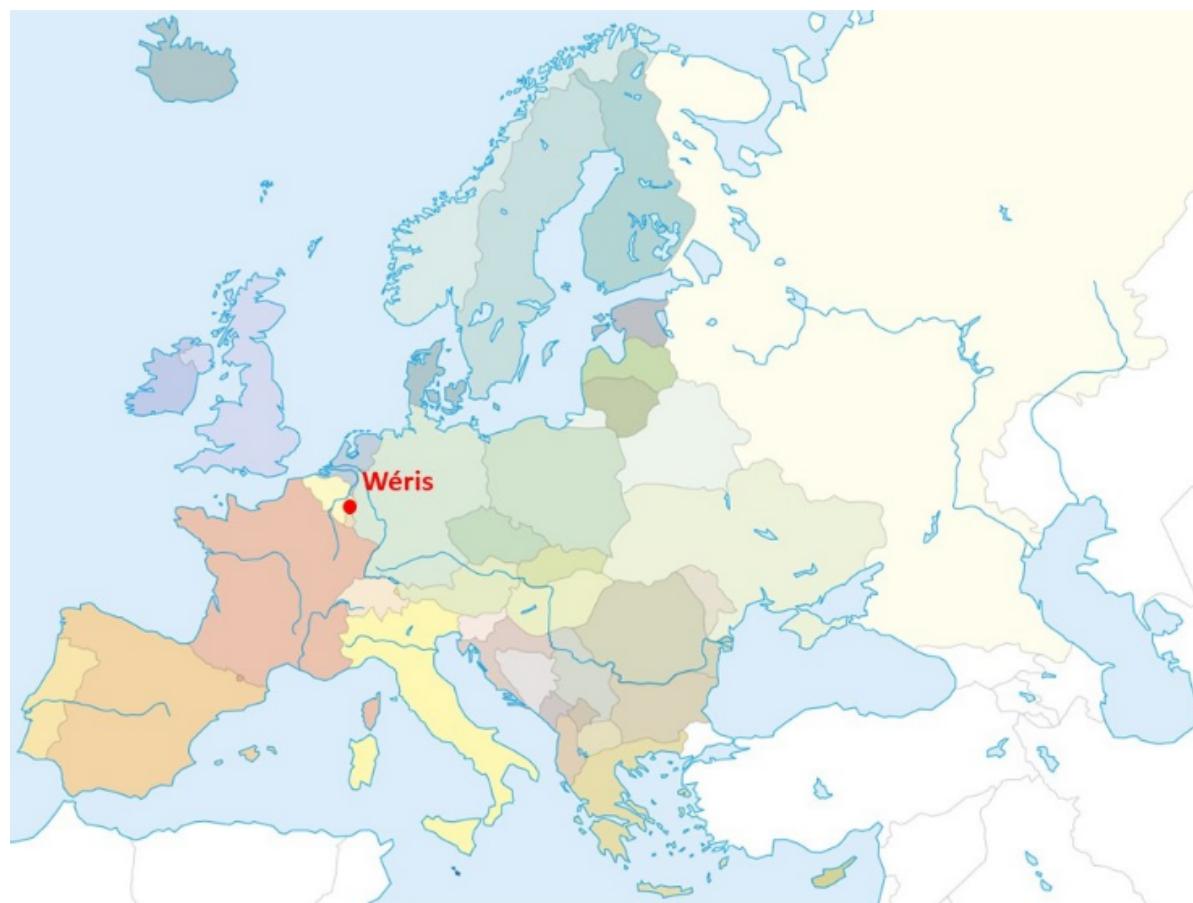
Terwijl je met historisch denken bezig bent, probeer je een **verband** te zien tussen **verleden, heden en toekomst**. Je probeert kennis over vroegere tijden te koppelen aan wat vandaag gebeurt of in de toekomst kan gebeuren.

3.5.1 Over menhirs en megalieten

Doelen: Wat moet ik kennen/kunnen?

- 1- Je kunt een voorbeeld van megalithische kunst **situeren** in onze gebieden.
- 2- Je kunt aan de hand van menhirs **uiteleggen** waarom de verhalen van Asterix en Obelix een voorbeeld zijn van foute beeldvorming of mythevorming.

1 | Situering in tijd en ruimte

2 | Het verhaal van de geschiedenis

Memo: 1- Had Obelix wel echt een menhir op zijn rug?

In de verhalen van Asterix en Obelix, fictieve stripfiguren die leefden in de klassieke oudheid, wordt de menhir foutief gebruikt. Het is een cultureel voorwerp dat niet thuis hoort in de tijd van de Galliërs. De verhalen zijn heel populair en dragen daardoor bij aan een foutieve beeldvorming of **mythevorming** over het verleden van onze voorouders.

Menhirs werden immers gemaakt in de prehistorie. Het waren belangrijke onderdelen van de cultuur van de eerste boeren in onze gebieden. Ze werden in geen geval gebruikt als projectiel, konden helemaal niet op de rug van één persoon worden getild en werden in onze gebieden niet gemaakt in de klassieke oudheid.

Memo: 2- Waar vind je menhirs in onze gebieden?

In onze gebieden zijn op verschillende plaatsen (overblijfselen van) menhirs en hunebedden te vinden. Menhirs zijn rechtopstaande stenen uit de prehistorie. Hunebedden zijn stenen grafkamers uit de prehistorie. Het zijn beide voorbeelden van **megalieten**. Bekende vindplaatsen zijn het Belgische Wéris en het Franse Carnac.

Deze stenen bouwwerken horen bij de weinige overgebleven materiële bronnen uit de prehistorie. Ze vertellen ons iets over de cultuur van onze voorouders, maar de functie en het doel van de megalieten blijven een mysterie.

Begrippen: Om te onthouden...

megaliet	Een prehistorisch stenen monument dat bestaat uit één of meerdere grote stenen.
mythevorming	Een voorbeeld van foutieve beeldvorming, waarbij het verhaal rond een historisch fenomeen zo wordt aangepast dat het niet meer overeenkomt met de feiten in het verleden.

3.5.2 Het mysterie van Stonehenge

Doelen: Wat moet ik kennen/kunnen?

- 1- Je kunt Stonehenge **situeren** in tijd en ruimte.
- 2- Je kunt op basis van kritische onderzoek van historische bronnen verschillende functies van Stonehenge **benoemen**.

1 | Situering in tijd en ruimte

2 | Het verhaal van de geschiedenis

Memo: 1- Hoe situeer je Stonehenge in tijd en ruimte?

Stonehenge, bevindt zich het zuiden van Engeland. Het kende een lange bouwgeschiedenis en werd gebouwd in verschillende fases. Het is moeilijk om te achterhalen wanneer de bouw exact startte. Stonehenge, zoals het vandaag bekend is, werd grotendeels gebouwd tussen ca. **3000 v.C.** en **2500 v.C.**. De positie van de **megalieten** in de steencirkel wijzigde waarschijnlijk nog tot ca. 1500 v.C.

Memo: 2- Hoe is Stonehenge gebouwd?

Stonehenge bestaat uit veel megalieten. Veel megalieten zijn meer dan twee meter hoog. De meest gebruikte steensoorten waren zandsteen en blauwsteen. Zandsteen was in de buurt van Stonehenge terug te vinden, maar de blauwsteen werd aangevoerd uit Wales, zo'n 300 kilometer verderop. Dat bewijst dat de bouw van Stonehenge een grote onderneming was. De grote stenen werden vervoerd op houten stammen.

De makers gebruikten waarschijnlijk een houten constructie en touwen om de megalieten op hun plaats te zetten. Ze voegden de horizontale en verticale megalieten samen door middel van uitgehouwen groeven, pengaten en stenen pennen. Het rechtzetten van een steencirkel duurde ongeveer 50 jaar.

Memo: 3- Waarvoor werd Stonehenge gebruikt?

Tot vandaag blijft het een mysterie waarvoor Stonehenge werd gebruikt. We beschikken namelijk niet over bruikbare bronnen uit deze periode. Historici en archeologen formuleerden meerdere hypotheses:

- Stonehenge was een sterrenkalender of zonnewijzer;
- Stonehenge was een fufplaats;
- Stonehenge was een begraafplaats;
- Stonehenge was een genezingsoord;
- ...

Begrippen: Om te onthouden...

megaliet

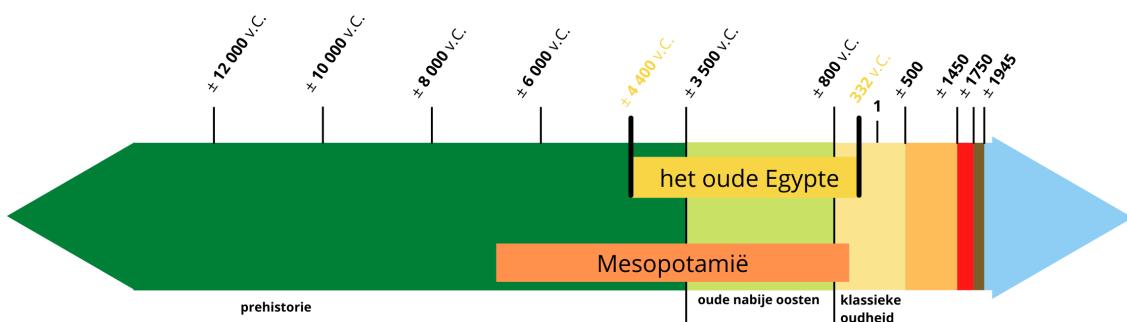
Een prehistorisch stenen monument dat bestaat uit één of meerdere grote stenen.

5.2.1 Vruchtbare grond langs de Nijl

Doelen: Wat moet je kennen/kunnen?

- 1- Je kunt het oude Egypte **situeren** in tijd, ruimte en domeinen.
- 2- Je kunt **toelichten** welke invloed de Nijl had op de Egyptische samenleving.
- 3- Je kunt enkele voorbeelden van landbouwtechnieken in Egypte **benoemen** en **toelichten**.
- 4- Je kunt enkele gevolgen van voedseloverschotten in Egypte in je eigen woorden **uitleggen**.
- 5- Je kunt de economie van Egypte **vergelijken** met die van Mesopotamië (uitdagingsoefening).

1 | Situering in tijd en ruimte

2 | Het verhaal van de geschiedenis

Memo: Hoe situeer je het oude Egypte in tijd en ruimte?

Het oude Egypte kent een zeer lange geschiedenis. De eerste grote nederzettingen rond de Nijl ontstonden reeds in de prehistorie vanaf 4400 v.C. Het oude Egypte was politiek, economisch en cultureel op zijn hoogtepunt in het **oude nabije oosten**. Ook tijdens de klassieke oudheid bleef Egypte nog een tijdje stand houden, al werd het in 332 v.C. veroverd door de Macedoniër Alexander De Grote.

Het oude Egypte bevond zich in de **Vruchtbare Sikkel** in het Midden-Oosten. Egypte werd omgeven door **natuurlijke grenzen**. In het noorden werd het afgeschermd door de Middellandse Zee, in het oosten door de Rode Zee, in het westen door de Westelijke Woestijn en in het zuiden door de stroomversnellingen van de Nijl.

Memo: Welke invloed had de natuur op de samenleving in Egypte?

economisch

cultureel

Egypte was grotendeels onvruchtbaar door grote **woestijnen**. Enkel het gebied rond de Nijl, één van de grootste rivieren ter wereld, was leefbaar. In de zomer viel er jaarlijks regen op de hoogvlaktes van Afrika waar de Nijl ontspringt. Dat zorgde voor overstromingen. Als het water zich nadien terugtrok, bleef er vruchtbare **slib** achter. Dat slab kon gebruikt worden in de **landbouw** om voedsel te kweken. Boeren werden **sedentair** aan de oevers van de Nijl.

De bevolking van de nederzettingen steeg, waardoor de boeren op zoek moesten naar nieuwe technieken. De boeren ontwikkelden een systeem met kanalen, dijken, schotten en waterreservoirs. Met deze **irrigatielandbouw** werd meer vruchtbare grond geschikt voor de landbouw. Andere nieuwe technieken waren: het gebruik van **sjadoefen**, betere **ploegen** en **schepraderen**. Deze technieken zorgden voor **voedseloverschotten**.

Memo: Welke gevolgen hadden de voedseloverschotten voor Egypte?

economisch

sociaal

De landbouw produceerde meer voedsel dan nodig was voor de bevolking. Hierdoor ontstonden voedseloverschotten die opgeslagen werden. Deze overschotten konden gebruikt worden tijdens periodes van droogte of oorlog. Bovendien hoefde niet langer iedereen op het veld te werken. **Nieuwe beroepen** zoals **ambachtslieden** (bv. pottenbakker, smid), soldaten, priesters/priesteressen, ... ontstonden. De opdeling van een bevolking in verschillende beroepen noemen we **economische specialisatie**.

Omdat meer mensen zich specialiseerden in een specifiek beroep was het noodzakelijk om goederen te ruilen. Goederen werden uitgewisseld in een **ruileconomie**. Dat gebeurde eerst op de lokale markten, maar later werd ook regionaal gehandeld.

Ambachtslieden en andere nieuwe beroepsgroepen hadden weinig plaats nodig om hun beroep uit te oefenen. Ze konden dus dichter bij elkaar wonen. Zo ontstonden steden. Voortaan bestond er een onderscheid tussen een **rurale** en een **stedelijke** omgeving. Wonen in een stedelijke omgeving bood veel voordelen: men had toegang tot een breder aanbod van producten en er waren meer mensen om mee te ruilen

Begrippen: Om te onthouden ...

irrigatie	Met behulp van kanaaltjes, dijken en schotten water transporteren naar hogere of verder gelegen akkers
ploeg	Een landbouwwerktuig dat gebruikt wordt om de aarde om te woelen
sjadoef	Een werktuig waarmee water van een lager gelegen kanaal naar een hoger gelegen kanaal wordt getransporteerd.
slib	Vruchtbare laagje grond, dat op de oevers van een rivier wordt achtergelaten na een overstroming.
economische specialisatie	Opdeling van de bevolking in verschillende beroepen.
rurale omgeving	Een omgeving waar weinig mensen dicht bij elkaar wonen en waar landbouw sterk aanwezig is.
stedelijke omgeving	Een omgeving waar veel mensen dicht bij elkaar wonen en vele economische activiteiten samenkommen.
ambacht	Arbeid waarbij je producten met de hand maakt.
handel	Uitwisselen van producten voor andere producten of voor geld.

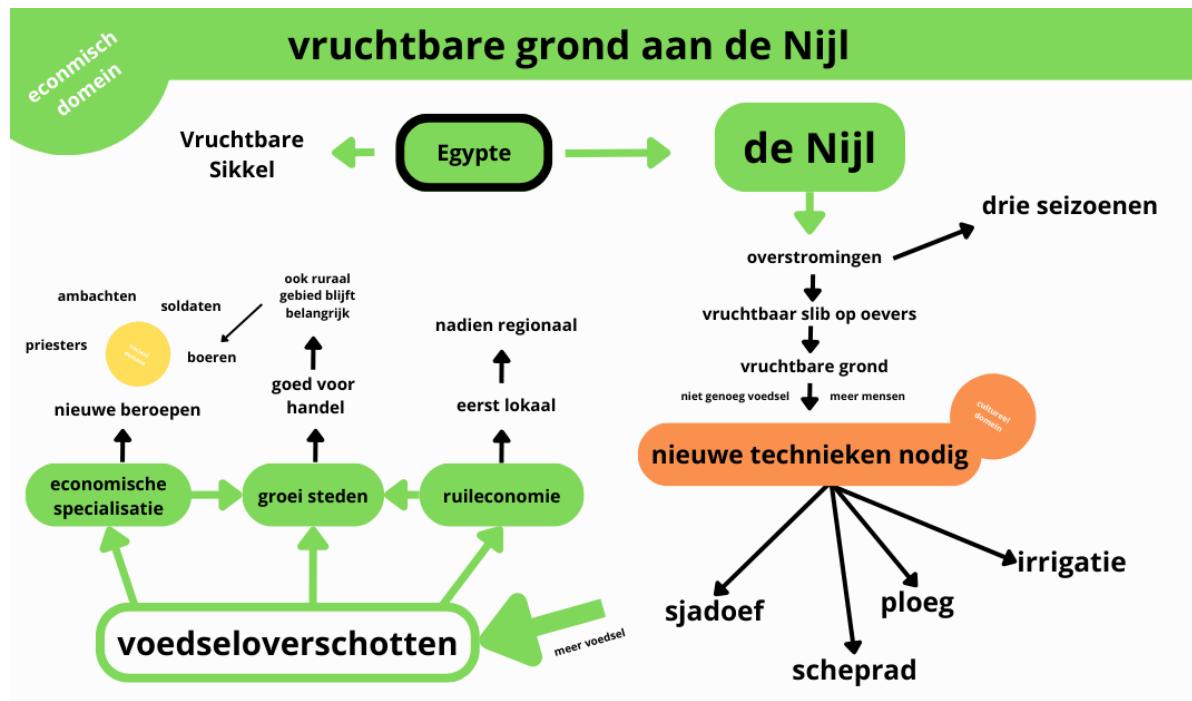
Begrippen: Ter herhaling ...

lokaal	Plaatselijke ruimte: het beperkt zich tot een eerder klein gebied. bv. gebouw, dorp, ...
regionaal	Ruimte waar het zich afspeelt, is groter maar nog een beperkt gebied bv. Vlaanderen, West-Europa.
voedseloverschot	Wanneer er meer voedsel wordt geproduceerd dan nodig is, ontstaat een voedseloverschot dat kan worden opgeslagen.
landbouw	De productie van planten en dieren voor menselijk gebruik.
ruileconomie	Een economie waarbij goederen voor andere goederen geruild worden.

3 | Schema

Dit schema is een voorbeeld.

Het kan erg leerrijk zijn om zelf een eigen schema te maken dat er misschien wel anders uitziet.

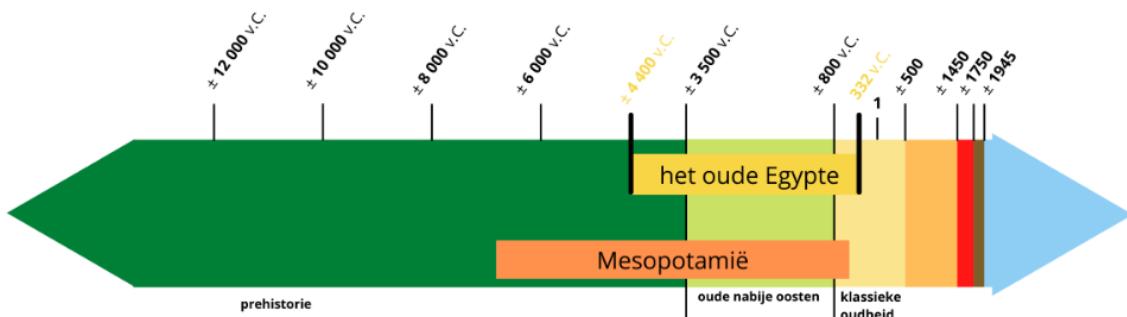

5.3.1 Niet iedereen is gelijk

Doelen: Wat moet je kennen/kunnen?

- 1- Je kunt het oude Egypte **situeren** in tijd, ruimte en domeinen.
- 2- Je kunt de begrippen ongelijkheid, gelaagde maatschappij en slavernij **beschrijven, herkennen en toepassen**.
- 3- Je kunt het ontstaan en de kenmerken van de gelaagde maatschappij in het oude Egypte **toelichten**.
- 4- Je kunt enkele typische beroepen in het oude Egypte **benoemen en herkennen**.
- 5- Je kunt **voorbeelden geven** van de wisselwerking tussen domeinen.
- 6- Je kunt het sociale domein in Egypte **vergelijken** met dat van Mesopotamië. (uitdagingsoefening)

1 | Situering in tijd en ruimte

2 | Het verhaal van de geschiedenis

Memo: Hoe werden de sociale posities binnen de Egyptische samenleving bepaald?

economisch

sociaal

politiek

Omdat er een irrigatielandbouw was, ontstond er een organisatie van de samenleving. Er kwamen leiders die evolueerden naar de functie van de farao en van vizier in het oude Egypte.

De Egyptische samenleving werd een **gelaagde samenleving** met een grote ongelijkheid, waarbij de groep waarin je geboren werd, je sociale positie bepaalde, net zoals in Mesopotamië. Boeren stonden onderdaan in de sociale piramide. De farao en anderen zoals de vizier, priesters en hoge ambtenaren vormden de hoge stand of anders gezegd de adel.

De boeren waren geen eigenaar van hun grond, heel Egypte was eigendom van de farao. Onder de vorm van **belastingen** kwam er goederen van de lage stand (zoals boeren, ambachtelui, ...) naar de hoge stand die het verdeelde onder de bevolking waardoor er voldoende voedsel voor iedereen was.

Memo: Hoe evolueerde de sociale indeling in de Egyptische samenleving?

sociaal

Net zoals in Mesopotamië had je in Egypte **slavernij**. De slaven vormde de onderste groep van de samenleving. Het was geen grote groep zoals later bij de Romeinen, maar ze maakten toch ook duidelijk deel uit van de Egyptische samenleving. Je kon op verschillende manieren slaaf worden; door krijgsgevangenen te worden, door gekocht of verkocht te worden of door schuldslaaf te zijn (schuld afbetalen door tijdelijk slaaf te worden).

De positie van de vrouw in het oude Egypte was beter dan in Mesopotamië. De maatschappij in het oude Egypte werd geleidelijk aan meer **patriarchaal**, al hadden vrouwen lange tijd heel wat gelijke rechten.

Begrippen: Om te onthouden

ongelijkheid	Groepen in de samenleving worden niet op dezelfde manier behandeld.
gelaagde samenleving	Samenleving waarbij de bevolking in verschillende lagen of groepen is ingedeeld. In periode 'oude nabije oosten' was een bevolking ingedeeld in standen. De positie in de samenleving werd bepaald door afkomst of geboorte.
ruileconomie	Een economie waarbij goederen voor andere goederen geruild worden.
slavernij	De toestand waarin mensen niet vrij zijn, omdat ze het bezit zijn van iemand anders.
patriarchale samenleving	Samenleving waarin mannen de baas zijn.

Begrippen: Ter herhaling ...

regionaal	Ruimte waar het zich afspeelt, is groter, maar nog een beperkt gebied bv. Vlaanderen, West-Europa.
voedseloverschot	Wanneer er meer voedsel wordt geproduceerd dan nodig is, ontstaat een voedseloverschot dat kan worden opgeslagen.
belastingen	Verplichte bijdrage aan de overheid.

3 | Schema

Dit schema is een voorbeeld.

Het kan erg leerrijk zijn om zelf een eigen schema te maken dat er misschien wel anders uitziet.

4 | In woord en beeld

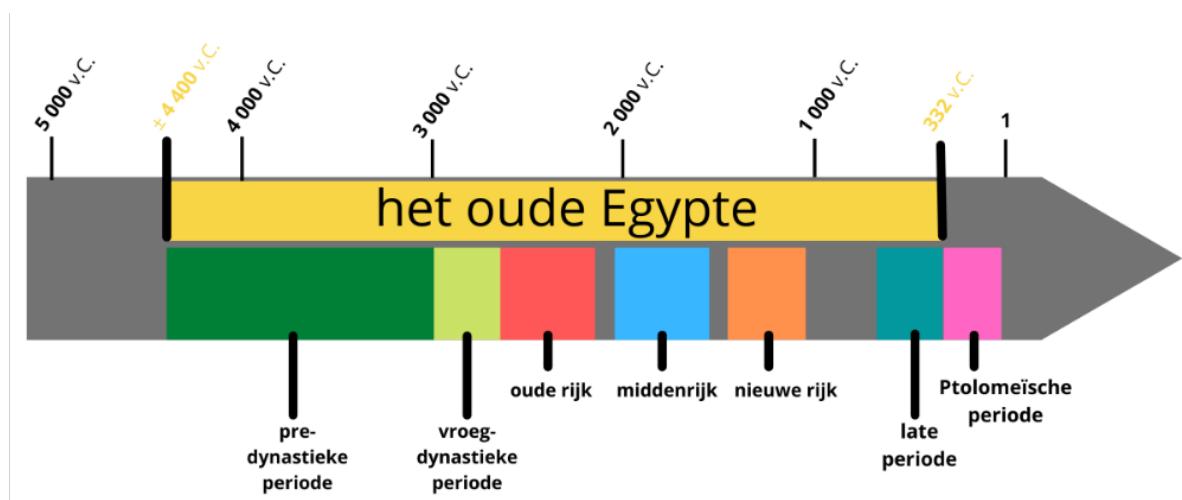
Bekijk de video als je alles nog eens handig uitgelegd wilt krijgen.

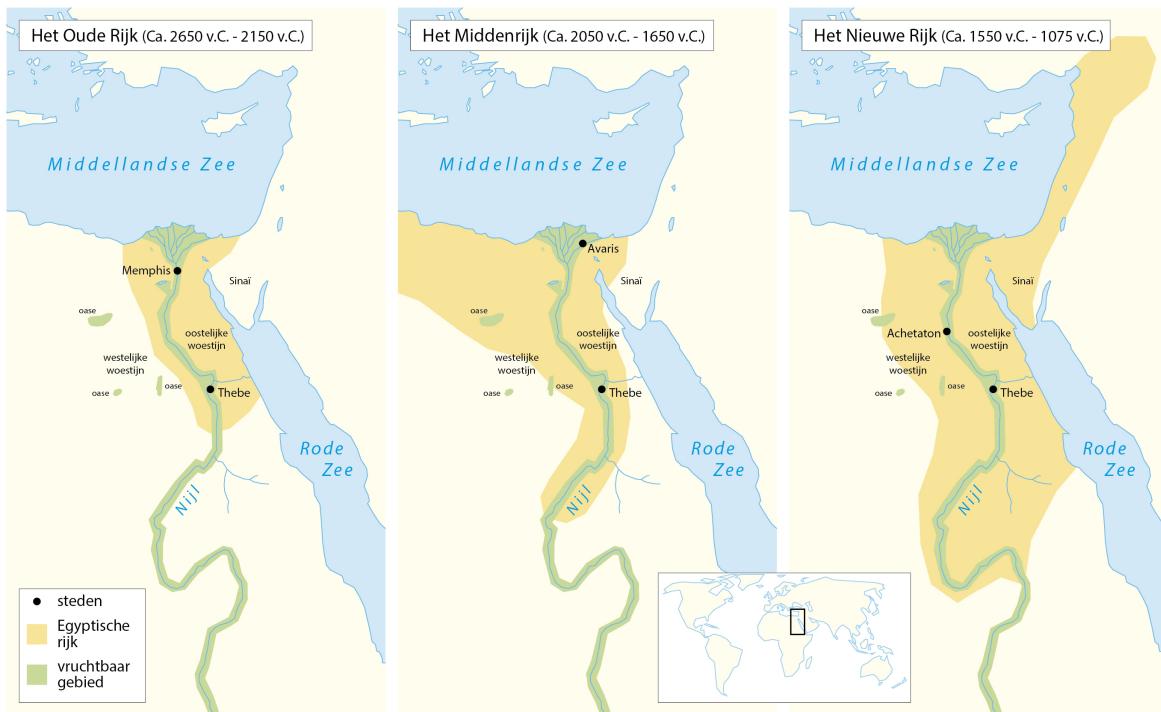
5.4.1 Farao's aan de macht

Doelen: Wat moet je kennen/kunnen?

- 1- Je kunt het oude Egypte **situueren** in tijd, ruimte en domeinen.
- 2- Je kunt de begrippen uit de woordenlijst **verklaren, herkennen en correct gebruiken**.
- 3- Je kunt **verklaren** hoe Egypte bestuurd werd.
- 4- Je kunt **toelichten** welke factoren de macht van de farao konden versterken of verzwakken.
- 5- Je kunt **toelichten** welke rol propaganda speelde in de beeldvorming van het oude Egypte.
- 6- Je kunt de politiek van Egypte **vergelijken** met die van Mesopotamië. (uitdagingsoefening)
- 7- Je kunt **verschillen benoemen** tussen het politiek systeem in Egypte en dat in België. (uitdagingsoefening)

1 | Situeren in tijd en ruimte

2 | Het verhaal van de geschiedenis

Memo: 1- Hoe werd Egypte bestuurd?

politiek

De Egyptische **farao** had de leiding over zijn onderdanen en leidde een **autocratie** met een strakke organisatie. De Egyptenaren hadden geen politieke inspraak. De farao had vier belangrijke taken: recht spreken over zijn onderdanen, het (natuurlijke) evenwicht bewaren, de goden tevreden stellen en de chaos in Egypte uitroeien.

Om het grote Egyptische rijk te besturen zette de farao **medewerkers** in. De **ambtenaren** volgden de afspraken op en inden belastingen. De **vizier** stond aan het hoofd van deze ambtenaren en speelde dus een belangrijke rol in het bestuur. De farao werd ook geholpen door priesters, soldaten, schatbewaarders en rechters.

Het volk betaalde **belastingen in natura**. Met deze belastingen betaalde de farao zijn medewerkers en zorgde hij ervoor dat het volk voedsel kreeg in tijden van hongersnood. Daarnaast gebruikte hij de belastingen om het luxe leven van de koninklijke familie te bekostigen.

Volgens de Egyptenaren kreeg de farao zijn macht van de goden. Daardoor respecteerde de bevolking de farao, maar het gaf hem ook een grote verantwoordelijkheid. De goddelijke macht was erfelijk en ging meestal over van vader op de oudste zoon. De farao gebruikte symbolen om zijn macht te tonen. Die symbolen waren herkenbaar en vormden een **continuïteit** tussen de vele farao's. Voorbeelden zijn de vleugel, die aantoonde dat de farao boven zijn onderdanen stond, of de valse baard als symbool van mannelijkheid en goddelijke macht.

De farao en zijn medewerkers misbruikten hun macht door te frauderen of door anderen om te kopen. Om dat te vermijden kennen we in België vandaag een **democratie**, waarbij het volk mag stemmen.

Memo: 2- Hoe evolueerde het oude Egypte doorheen de tijd?

politiek

Het oude Egypte kent een lange geschiedenis. Rond ca. 3100 v.C. werden Opper-Egypte en Neder-Egypte samengevoegd tot één **rijk**. Sindsdien heeft een farao de macht en wordt de Egyptische geschiedenis opgedeeld in **dynastieën** of koninklijke families. Telkens wanneer een nieuwe koninklijke familie aan de macht kwam, startte een nieuwe dynastie. Dat gebeurde soms wanneer de farao geen mannelijke opvolger had.

De macht van de farao's was doorheen de geschiedenis niet altijd even groot. De macht verzwakte bij buitenlandse dreigingen, opstanden in kleinere gebieden of bij misoogsten. Deze mindere periodes worden 'tussenperiodes' genoemd. Tijdens deze periodes was het Egyptische Rijk vaak kleiner in omvang.

Memo: 3- Wie waren de 'grootste' farao's?

politiek

cultureel

Sommige farao's werden bekender dan anderen. Bekende farao's zijn Toetanchamon, Ramses II en Cheops. Of deze farao's al dan niet grootste en goede farao's waren is voor historici moeilijk te bepalen. De farao's deden vaak aan **propaganda**, een soort van politieke reclame, waarbij de farao's zich veel grootser en machtiger voorstelden. Die propaganda zorgde vaak voor een foute **beeldvorming** over de farao's. Het maakt het achterhalen van de feiten moeilijk.

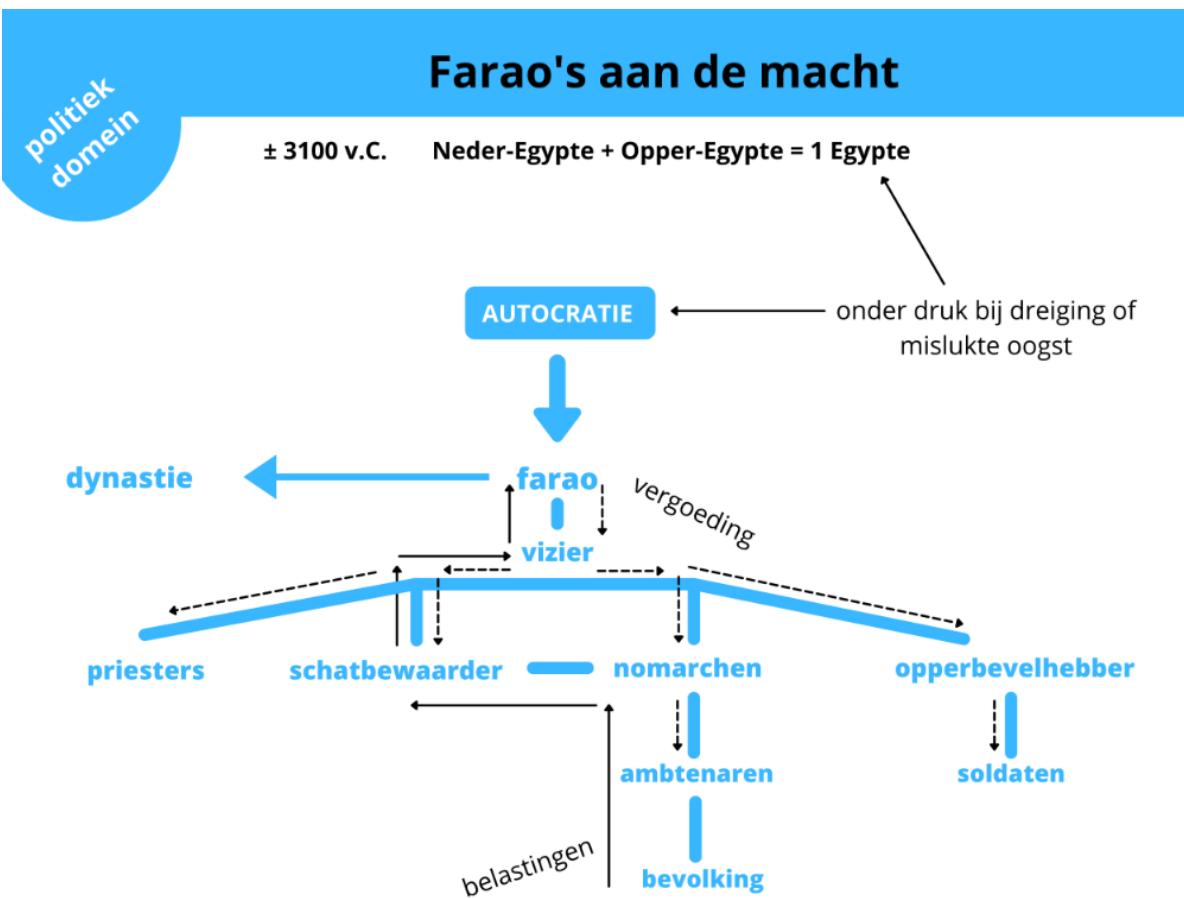
Begrippen: Om te onthouden ...

autocratie	Een bestuursvorm waarbij alle macht in handen is van één persoon.
dynastie	Een opeenvolging van heersers afkomstig uit dezelfde familie.
rijk	Een verzameling van stadstaten.
farao	Een koning uit het oude Egypte.
vizier	De hoogste ambtenaar in het oude Egypte.
ambtenaar	Iemand die in dienst is van de overheid.
belastingen	Verplichte bijdrage aan de overheid.
propaganda	Een vorm van politieke reclame, waarbij leiders zich beter laten voorstellen dan ze werkelijk zijn.

3 | Schema

Dit schema is een voorbeeld.

Het kan erg leerrijk zijn om zelf een eigen schema te maken dat er misschien wel anders uitziet.

4 | In woord en beeld

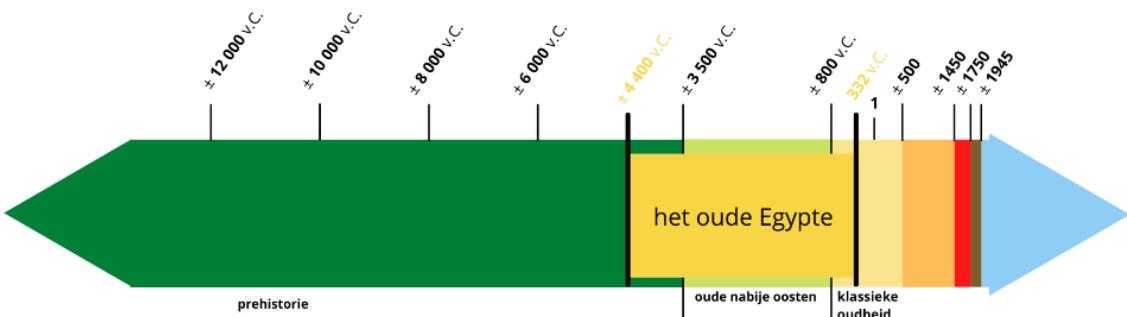
Bekijk de video als je alles nog eens handig uitgelegd wilt krijgen.

5.5.1 Een verhaal met goden en doden

Doelen: Wat moet je kennen/kunnen?

- 1- Je kunt het oude Egypte **situeren** in tijd, ruimte en domeinen.
- 2- Je kunt de begrippen natuurreligie, mythologie, polytheïsme, monotheïsme **beschrijven, herkennen en gebruiken**.
- 3- Je kunt **verklaren** waarom de oude Egyptenaren een natuurreligie ontwikkelden.
- 4- Je kunt de godsdiens van de oude Egyptenaren **beschrijven**.
- 5- Je kunt **beschrijven en verklaren** waarom de dood een belangrijke rol speelt bij de oude Egyptenaren.

1 | Situeren in de tijd

2 | Het verhaal van de geschiedenis

Memo: Waar geloofden de oude Egyptenaren in?

cultureel

De Egyptenaren kenden de echte oorzaak van de overstromingen van de Nijl niet. Daarom geloofden ze dat goden verantwoordelijk waren. Ook voor andere natuurverschijnselen zochten ze een goddelijke verklaring. Ze ontwikkelden een **natuurreligie**.

Die natuurreligie werd ingevuld met allerlei verhalen over de goden. Zo ontstond een uitgebreide **mythologie**. Elke mythe bood een verklaring voor wat mensen meemaakten. De Egyptenaren keken dan ook op een bijzondere manier naar gebeurtenissen in het verleden, het heden en de toekomst.

Uit die vele mythes kwamen vele goden voort. Veelgodendom noemen we **polytheïsme**. Dat is een groot verschil met religies zoals het christendom die maar één God kennen. Eén god wijst op **monotheïsme**.

Memo: Hoe werden goden in het oude Egypte vereerd?

cultureel

politiek

De goden werden gunstig gestemd door de priesters in de tempels. De farao profiteerde als afstammeling van de goden mee om zijn macht te behouden. De farao was naast de priesters de enige die de tempel binnen mocht. Het gewone volk bleef buiten de gebouwen van de tempel en kon alleen maar op de binnenplaats komen tijdens speciale gebeurtenissen of feesten.

Langs de Nijl waren er overal tempels te vinden. Enkele voorbeelden zijn Kom Ombo en Aboe Simbel.

Memo: Hoe ging de bevolking in het oude Egypte om met de dood?

cultureel

Het geloof in een leven na de dood maakte deel uit van de godsdienst in het oude Egypte. Daarom ging het begraven van doden gepaard met tal van offers en rituelen om een goed leven in de onderwereld te verzekeren. Het lichaam moet goed bewaard blijven om de 'ka' (levenskracht) en de 'ba' (ziel) te laten bestaan en de overledene een hiernamaals te laten beleven. Het gevolg daarvan zijn de mummies en sarcofagen die je nu nog altijd kan bewonderen.

Begrippen: Om te onthouden ...

natuurreligie	Godsdienst waarbij natuurverschijnselen, dieren en de natuurkrachten aanbeden en vereerd worden.
mythologie	Een geheel van verhalen waarin goden het leven op aarde beïnvloeden.
polytheïsme	Een godsdienst met veel goden.
monotheïsme	Een godsdienst met één god.

3 | Schema

Dit schema is een voorbeeld.

Het kan erg leerrijk zijn om zelf een eigen schema te maken dat er misschien wel anders uitziet.

4 | In woord en beeld

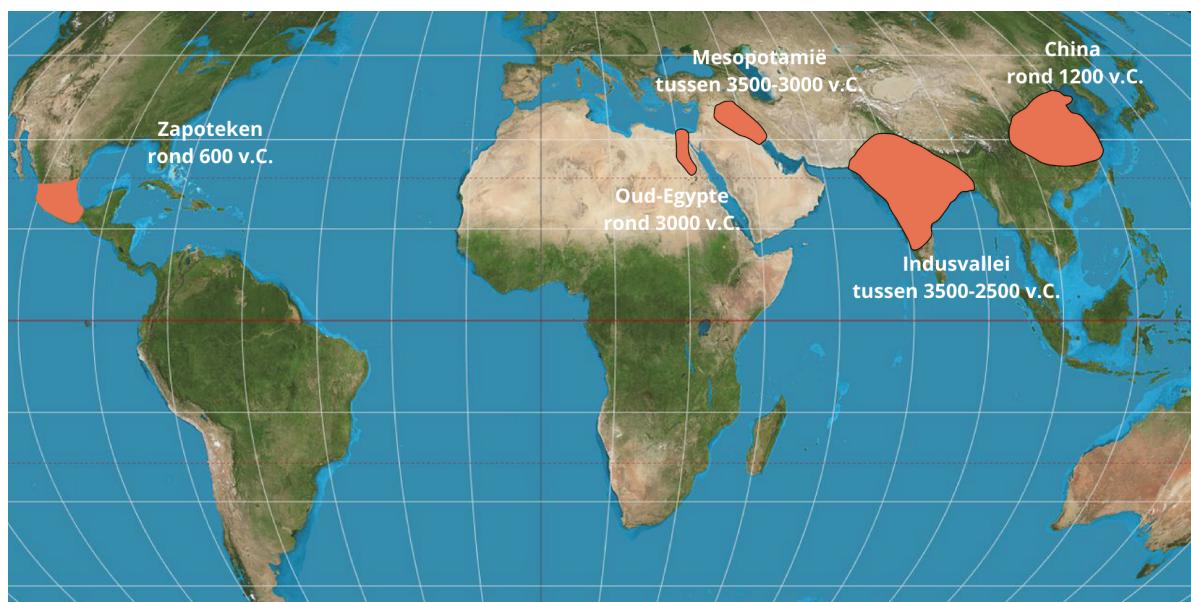
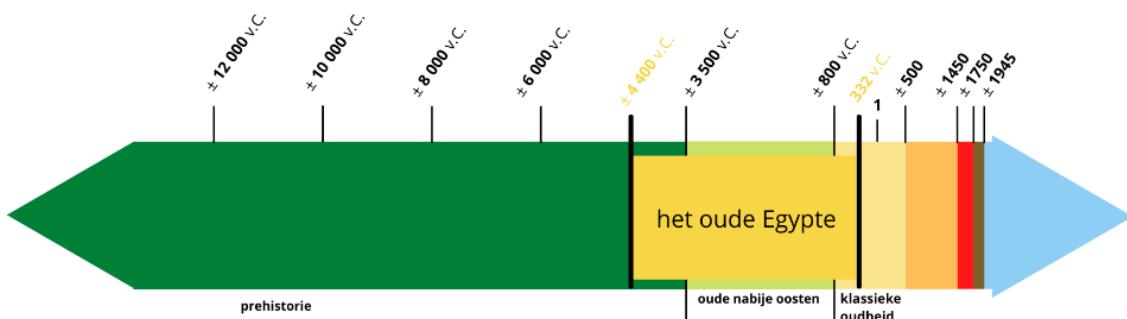
Bekijk de video als je alles nog eens handig uitgelegd wilt krijgen.

5.5.2 Hier zie, hiërogliefen!

Doelen: Wat moet je kennen/kunnen?

- 1- Je kunt het oude Egypte **situeren** in tijd, ruimte en domeinen.
- 2- Je kunt de begrippen beeldschrift, klankschrift **beschrijven, herkennen en gebruiken**.
- 3- Je kunt het hiërogliefenschrift **beschrijven**.
- 4- Je kunt **beschrijven** waarom het hiërogliefenschrift ontstond en welke verschillende verklaringen hierover bestaan.
- 5- Je kunt het culturele domein in Egypte **vergelijken** met dat van Mesopotamië. (uitdagingsoefening)

1 | Situering in tijd en ruimte

2 | Het verhaal van de geschiedenis

Memo: Hoe lees je het Egyptisch schrift?

cultureel

De Egyptenaren ontwikkelden hun eigen schrift, de **hiërogliefen**. Het bestaat uit afbeeldingen die een bepaalde betekenis hebben. Het was dus in de eerste plaats een **beeldschrift**, maar het groeide al snel tot een combinatie van verschillende **schriftsoorten**: beeld- en **klankschrift**.

Memo: Waar werd het hiërogliefenschrift in het oude Egypte gebruikt?

cultureel

politiek

De hiëroglieven werden vooral teruggevonden op monumenten zoals tempels, piramides of rotsgraven. Op die monumenten vertelden de hiëroglieven de verhalen van farao's en goden. Hierdoor lijkt het vereren van goden en farao's de belangrijkste reden voor het ontstaan van hiëroglieven.

Op die manier droegen hiëroglieven bij aan **propaganda** voor de machthebbers. Toch is het waarschijnlijker dat het schrift net als in Mesopotamië ontstaan is om praktische redenen: de boekhouding bijhouden.

Hiëroglieven zijn ook terug te vinden op papyrus. Omdat papyrus net zoals papier van plantaardige oorsprong is en sneller vergaat, bleven heel weinig papyrusvellen bewaard. Daardoor kunnen we niet exact weten hoeveel het gebruikt werd.

Memo: Hoe komt het dat we het Egyptisch schrift kunnen lezen?

cultureel

Door de ontdekking van een **steen in Rosetta** (Noord-Egypte) zijn wetenschappers erin geslaagd om het hiërogliefenschrift te ontcijferen. In 1824 was Jean-François Champollion de eerste die aan de hand van de drie geschriften (hiëroglieven, Demotisch en oud-Grieks) op de steen, een deel kon ontcijferen waardoor we nu nog altijd het Egyptisch schrift kunnen lezen en schrijven.

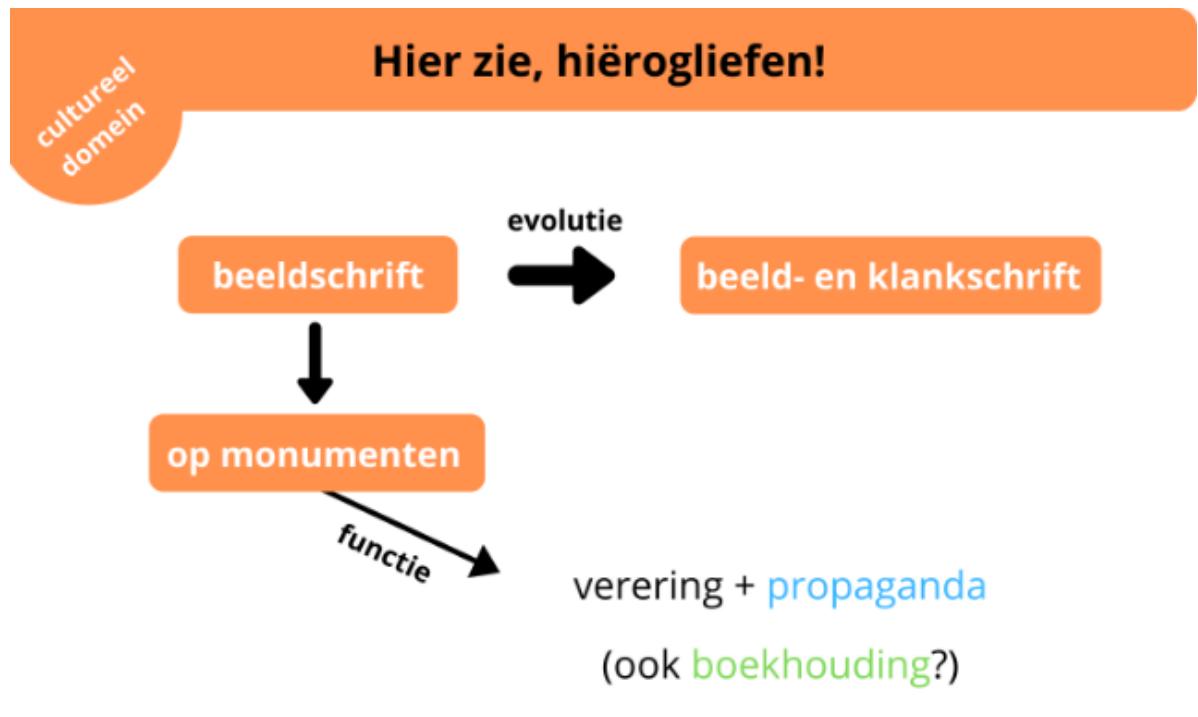
Begrippen: Om niet te vergeten!

hiërogliefenschrift	Egyptisch schrift dat bestaat uit tekens die duiden op begrippen, klanken of uitbeelding van figuren.
schriftsoort	Een bepaalde manier om een schrift te gebruiken.
beeldschrift	Schrift dat bestaat uit afbeeldingen.
klankschrift	Schrift dat bestaat uit tekens die een klank voorstellen.
propaganda	Een vorm van politieke reclame, waarbij leiders zich beter laten voorstellen dan ze werkelijk zijn.

3 | Schema

Dit schema is een voorbeeld.

Het kan erg leerrijk zijn om zelf een eigen schema te maken dat er misschien wel anders uitziet.

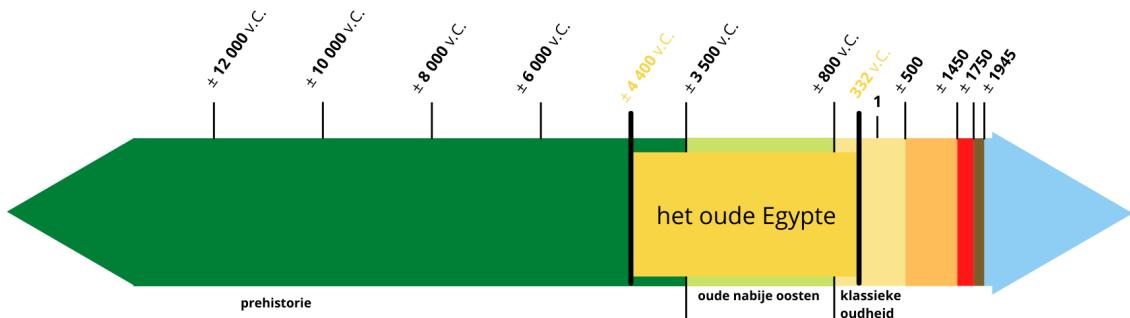

5.6.1 Diep graven

Doelen: Wat moet je kennen/kunnen?

- 1- Je kunt de grafbouw **situeren** in tijd en ruimte.
- 2- Je kunt de evolutie in de grafbouw **uitleggen** en **illustreren** met een voorbeeld.
- 3- Je kunt enkele voorbeelden **opsommen** van grafgiften.

1 | Situering in tijd en ruimte

2 | Het verhaal van de geschiedenis

Memo: Waar werden de farao's aanvankelijk begraven?

Voor de Egyptenaren was het leven na de dood heel belangrijk. Daarom besteedden ze veel aandacht aan de plek waar ze begraven werden. Belangrijke Egyptenaren, zoals de farao's, kregen grote grafmonumenten die hun macht en status benadrukten en hun imago versterkten.

Dit leidde tot de bouw van piramides. Wat begon met eenvoudige rechthoekige graven, die 'mastaba's' genoemd worden, evolueerde naar een opeenstapeling van mastaba's. Uiteindelijk werd de beroemde Grote Piramide van Gizeh gebouwd ter ere van farao Cheops. Deze piramide is een indrukwekkend voorbeeld van de bouwkunst in het oude Egypte.

Memo: Hoe evolueerde de grafbouw?

Aangezien piramides niet veilig genoeg bleken tegen graffrovers, besloten de farao's over te stappen op een andere begraafmethode. Vanaf dat moment (ca. 1 600 v.C.) werden farao's en belangrijke Egyptenaren begraven in rotsgraven. Een aantal farao's werden op dezelfde plek begraven, in de Vallei der Koningen.

De rotsgraven waren uitgehakte graven in heuvels en konden tientallen tot honderden meters diep zijn. Ze bestonden uit verschillende kamers, waaronder de koningskamer met de sarcofaag van de farao. Het bekendste rotsgraf is dat van Toetanchamon, omdat dat het enige graf is dat niet volledig werd geplunderd.

Memo: Welke voorwerpen trof men in de graven aan?

Omdat het graf van Toetanchamon grotendeels onaangeroerd is gebleven, kunnen archeologen een beeld vormen over wat er allemaal meegegeven werd als grafgiften. Dit varieerde van voedsel en gebruiksvoorwerpen tot zelfs een troon voor de farao. Een typisch voorwerp dat in de meeste graven werd teruggevonden, zijn canopen. In deze vazen werden vier ingewanden van de overledene bewaard: de maag, darmen, longen en lever.

Begrippen: Ter herhaling

hypothese

Een mogelijk antwoord op een onderzoeksvraag dat nog niet volledig bewezen is.